

ÇOK KÜLTÜRLÜLÜK VE İNSAN HAKLARI: BİRLEŞİK KRALLIK'TAKİ ŞERİAT KONSEYLERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

*Multiculturalism and Human Rights:
An Evaluation of Shari'a Councils in The United Kingdom*

Abdulkadir PEKEL*
Burcu DEĞİRMENCİOĞLU**

Özet

Tarih boyunca, devletler çoğunlukla kendi egemenlikleri altında birden fazla kültürel kimliğe sahip toplulukları barındırmıştır. Bu nedenle, kültürel çeşitliliklere ilişkin bir politika geliştirmek, devletlerin temel görevlerinden biridir. Bu durum, çok kültürlülük tartışmalarını devlet ve siyaset teorisinin önemli konularından biri haline getirmektedir. Çok kültürlülük, hukuk teorisi açısından da önemli olabilmekte çünkü devletlerin hukuk politikalarında da farklılaşmayı, başka bir ifadeyle hukuki çoğulluğu beraberinde getirebilmektedir. Çok kültürlülüğün hukuk alanındaki yansıması olarak hukuki çoğulluk, genellikle sömürge-sonrası devletlerde, mevcut hukuk sisteminin yanında dini, geleneksel ya da yerlilere özgü hukukun uygulanması olarak tezahür etmektedir. Benzerleri farklı ülkelerde görülen, Birleşik Krallık'ta son yıllarda artışa geçen sayılarıyla Müslüman topluluk için faaliyet gösteren Şeriat Konseylerinin hukuki çoğulluk uygulaması olarak görülüp görülemeyeceği tartışılması gereken önemli sorulardan biridir. Birleşik Krallık'ta yaşayan Müslümanlara ait özel hukuk uyumsuzluklarını çözüme kavuşturmak için çalışan, özellikle büyük oranda kadınlardan gelen İslami boşanma taleplerini inceleyen Şeriat Konseyleri, “herkes için tek hukuk (one law for all)” ilkesini ihlal etme tehlikesini barındırması ve kadın haklarının ihlali endişesiyle eleştirilmiştir. Söz konusu eleştiriler, insan hakları ile çok kültürlülük ya da daha geniş anlamda insan hakları ile kültürel görecilik arasındaki tartışmayı gündeme getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çok kültürlülük, hukuki çoğulluk, insan hakları, şeriat konseyleri, Birleşik Krallık

Abstract

Throughout history, states have often harbored communities with multiple cultural identities under their sovereignty. Therefore, developing a policy on cultural diversity is one of the main tasks of states. This makes multiculturalism debates one of the most important issues in state and political theory. Multiculturalism can also be important for legal theory because it can bring about

- Bu makale Etik Kurul iznine tabi değildir/This article is not subject to Ethics Committee permission.
- Makale Geliş Tarihi/Article Received Date: 03.10.2024
- Yayın Kurulu Kabul Tarihi/Editorial Board Acceptance Date: 22.04.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Ankara-Türkiye, abdulkadir.pekel@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1696-6075>.

** Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Samsun-Türkiye, burcu.degirmencioglu@samsun.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5721-9933>.

differentiation in the legal policies of states, in other words, legal pluralism. Legal pluralism as a reflection of multiculturalism in the field of law is often manifested in post-colonial states as the application of religious, traditional or indigenous law alongside the existing legal system. One of the important questions to be discussed is whether the Sharia Councils operating for the Muslim community in the United Kingdom, the number of which has increased in recent years, can be seen as a practice of legal pluralism. Sharia Councils, which work to resolve private law disputes of Muslims living in the United Kingdom, and which examine Islamic divorce requests, especially from women, have been criticized for the danger of violating the principle of “one law for all” and for violating women’s rights. These criticisms raise the debate between human rights and multiculturalism, or more broadly between human rights and cultural relativism.

Keywords: Multiculturalism, legal pluralism, shari’a councils, human rights, United Kingdom

GİRİŞ

Farklı olana nasıl davranmalı? Devletlerin kaçınılmaz olarak yanıtlaması gereken sorulardan biri budur. Geçmişten günümüze, devletler çoğu zaman hakimiyetleri altında birden fazla kültürü benimseyen toplulukları barındırmıştır. Dolayısıyla farklılıklara yönelik bir politika geliştirmek, devletin önemli işlerinden biri olagelmıştır.

Will Kymlicka’nın aktardığı üzere günümüzde çoğu ülke kültürel bakımdan çeşitlilik göstermektedir. Yazarın 1995 tarihli “Çokkültürlü Yurttaşlık” kitabında, “dünyadaki 184 bağımsız devlet, bünyesinde 600 yaşayan dil grubu ve 5000 etnik grup barındırmaktadır” ifadeleri yer almaktadır.¹ Bu durum, çok kültürlülük etrafında dönen tartışmaları günümüz devlet ve siyaset gündeminin üst sıralarına taşımaktadır.

Çok kültürlülük kavramı, geçmişten gelen ve göçlerle zenginleşen çok dinli ve çok etnikli yapısı sebebiyle Birleşik Krallık’ta da zaman zaman tartışılan konulardan biri olagelmıştır. Örneğin 2011’de eski başbakan David Cameron, devlet çok kültürlülük politikalarının (state multiculturalism) başarısız olduğunu vurgulamış,² 2023’te iç işleri bakanının benzer bir ifadeyi tekrarlaması üzerine eski başbakan Rishi Sunak, Cameron’un aksine, Birleşik Krallık’taki çok kültürlülüğü övmüştür.³

Farklı dini ve etnik grupların bir arada yaşadığı Birleşik Krallık’ta çok kültürlülüğe imkân sağlayan yaklaşım ve pratikler, hukuk politikası çerçevesinde de tartışılabilir. Endonezya, Singapur gibi ülkelerde benzer isimde faaliyet gösteren mahkemeler, çok kültürlülüğün hukuk alanındaki yansıması olarak ifade edilebilecek hukuki çoğulluğun⁴ bir göstergesidir. Bu durumda Birleşik Krallık’ta kırk yılı aşkın

¹ Will Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi* (1998 [1995]) (Ayrıntı Yayınları) s.25.

² State multiculturalism has failed, says David Cameron (BBC 5 February 2011) <<https://www.bbc.com/news/uk-politics-12371994>> erişim: 02.10.2024.

³ Rishi Sunak rejects Braverman claim multiculturalism has failed (The Guardian 28 September 2023) <<https://www.theguardian.com/politics/2023/sep/28/rishi-sunak-rejects-braverman-claim-multiculturalism-has-failed>> erişim: 02.10.2024.

⁴ Saim Üye’nin ifade ettiği üzere; klasik hukuk öğretisi genellikle çok kültürlülük konusunu oldukça genelleşmiş ifadelerle ortaya koyar ve incelemelerini bununla sınırlı olarak sürdürür. Bir olayın Fransız hukukunda, Alman hukukunda veya Türk hukukunda düzenleniş tarzından söz edilen her durumda, ilgili toplumlarda tüm üyelerin davranışlarını yönlendirmek üzere devlet desteğine sahip

zamandır faaliyetlerine aktif olarak devam eden Şeriat Konseylerinin bir hukuki çoğulluk uygulamasının yansımaları olup olmadığının ortaya konulması çalışmanın temel araştırma konularından birini oluşturmaktadır.

Bu kapsamda pratikte uyuşmazlıklarının şeriat ilkelerine uygun çözülmesi isteyen Müslümanların başvurdukları Şeriat Konseylerinin hukuki statüsünü ve İngiliz hukuk sistemi içerisindeki yerini ortaya koymak gerekmektedir. Aşağıda, çok kültürlülük kavramına ilişkin açıklamalardan sonra, Şeriat Konseylerinin hukuki statüsü Birleşik Krallık yetkililerinin açıklamaları, bazı resmi ve akademik raporlar esas alınarak ortaya konmuştur.

Büyük oranda İslami boşanma talebiyle özellikle kadınlardan gelen başvuruları incelediği tespit edilen Şeriat Konseylerinin insan hakları bağlamında tartışmaya açıldığı görülmektedir. Birleşik Krallık'taki sayıları son yıllarda artan Şeriat Konseylerine yönelik kadın hakları ve “herkesi için tek hukuk (one law for all)” anlayışı temelinde ortaya çıkan eleştiriler, çok kültürlülük – insan hakları gerilimini tartışmak için önemli bir örnek teşkil etmektedir. Dolayısıyla hukuki statüsü ortaya konduktan sonra, Şeriat Konseyleriyle ilgili insan hakları temelinde ortaya çıkan tartışmalara değinilmiş, sonuç bölümünde de Şeriat Konseyleri örneğinden hareketle çok kültürlülük-insan hakları tartışmasına dair değerlendirmeler yapılmıştır.

I. ÇOK KÜLTÜRLÜLÜĞÜN BAĞLAMI

Modern öncesi devletler, üzerinde egemenlik kurdukları halkları eşitsizlik içinde görmüşlerdir⁵: İnsanlar eşit değildir, içinde bulundukları sınıf ya da cemaatler çerçevesinde tanırılar. Toplumsal hiyerarşide farklı statüde olanlara farklı haklar ve yükümlülükler verilir.⁶ Bu anlayış, her zaman olmasa da, farklılıkların belli bir ser-

linmiş tek bir hukuk sistemi bulunduğu varsayımı benimsenmiş olur. Bu varsayım, bir yandan toplumda farklı özelliklere sahip olsalar bile bunların hukuk olarak nitelendirilmeye elverişli olmadığını, diğer yandan merkezi politik örgütlenmeye sahip olmayan toplumlarda bir hukuk düzeni olamayacağını örtülü biçimde kabul etmeyi gerektirir. “Hukuki çoğulluk” kavramı bu varsayım ve kabullerin eleştirisi üzerine yükselmiştir. Birleşik Krallık'taki durumu ifade etmek için hukuki çoğulluğun almış olduğu teorik ve pratik konumu ifade etmek amacıyla literatürde hukuki plüralizm (legal pluralism), hukuki çoğulculuk gibi kavramlar da kullanılıyor olmasına rağmen, çalışmada “hukuki çoğulluk” kavramı tercih edilmiştir. “Hukuki çoğulculuk” hukuki çoğulluktan yana olmayı, hukuki çoğulluğun alternatifine kıyasla tercih edilebilirliğini ileri sürmeyi gerektirir. Hukuki çoğulculuğu tartışabilmek için, öncelikle tarafları veya muhalifi olunacak hukuki çoğulluk olgusunu ortaya koymak gereklidir. Bu kapsamda çalışmada “hukuki çoğulluk” kavramının kullanılması uygun görülmüştür. Bu konuda bkz. Saim Üye, Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk (Turhan Kitabevi 2013), V- VIII.

⁵ Saygılı da modern öncesi dönemi bir eşitsizlik düzeni olarak nitelemektedir: “[M]odern öncesinde Tanrı egemenliğinde ve fakat eşitsiz bir düzende tebaa olarak yaşayanlar, modern devletle birlikte eşit haklara sahip, merkezi bir konumda rol alan; adına yurttaş denilen özne/nesnelere dönüşecektir.” Bkz.: Abdurrahman Saygılı, ‘Modern Devletin Çıplak Sureti’ (2010) 59(1) Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 61, 90. Aynı yönde: “[F]eodal toplum ve imparatorluk dönemi çoklu, hiyerarşik yani eşitsizlik üzerine kurulu bir düzendir.” Bkz.: İkbâl Vurucu, ‘Kimliksiz vatandaşlık mümkün mü?’ (2020) 5 Nösyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi 126, 129.

⁶ “Dünya büyük ölçüde aileler ve loncalardan ibaretti ve aynı zamanda dini mezhepsel kimlikler de önemli bir rol oynuyordu. Bireyler farklı zümre ve cemaatlere aitti ve ayrıcalıklar tanıyıp yüküm-

bestiyle fakat eşitsizlik içinde tanınması ve hoşgörü pratiğini ortaya çıkarabilmiştir. Örneğin, Tanzimat'tan önce Osmanlı Devleti'nde gayri-müslimler zimmet sözleşmesi denen bir sözleşme temelinde tanınmışlar, bu sözleşme çerçevesinde belli hak ve yükümlülüklerle sahip olmuşlardır.⁷ Zimmet sözleşmesi, sınırlı alanlarda dini yaşamak açısından bir serbestlik getirmiştir. Osmanlı'daki bu uygulamaya günümüzde de “millet çok kültürlülüğü (millet multiculturalism)” olarak işaret edilmektedir.⁸

Modern devlet ise bireylerin oluşturduğu ve mensubu olduğu, geçmişten gelen toplulukları tanınamış, mümkün olduğunca bu devlet-altı toplulukları parçalayarak tek bir ulus inşa etmeye çalışmıştır. Vatandaşların tek bir aidiyeti ve devletle kurduğu tek bir ilişki biçimi vardır: Ulus aidiyeti ve vatandaşlık.⁹ Bunun dışında, vatandaşın dini, kültürel ya da etnik topluluğuna olan aidiyeti modern devlet için bir şey ifade etmez. Ara toplumsal yapılar modern devlet tarafından çoğu zaman görmezden gelinmiş hatta bazen tehdit olarak algılanmıştır. Çoğunlukla homojenleştirme, standardize etme pratiğiyle birlikte işleyen bu politikalar, bazen soykırım ve etnik temizliğe varan marjinal insan hakkı ihlallerini beraberinde getirebilmiştir.¹⁰ Modern öncesi dönemin eşitsizlik temelli toplumsal örgütlenmesine karşıt olarak modern devlete hakim olan eşitlik anlayışı, vatandaşların farklılıklarına devletin kör olduğu, tek bir ulusu oluşturan bütün vatandaşların aynı temel haklara sahip olduğu bir devlet-toplum ilişkisi ortaya çıkarmıştır.¹¹

lülükler getiren de bu gruplara ait olma. Ayrıcalıklı olanlar ve olmayanlar arasındaki eşitsizlik sadece tasvip edilen bir şey değildi, sistemin ayrılmaz bir parçasıydı.” Bkz.: Devin Vartija and Saül Martínez Bermejo ‘Inequalities in Early Modern History (ca. 1500–1800)’ in Jan Hansen, Jochen Hung, Jaroslav Ira, Judit Klement, Sylvain Lesage, Juan Luis Simal and Andrew Tompkins (eds) *European Experience* (OpenBook Publishers 2023) 232.

⁷ “Zimmet” kelime itibarıyla söz verme, ahd, güvenlik anlamına gelmektedir. Zimmiler, “Antlaşma gereği, İslam ülkesinde devamlı oturma hakkına sahip gayri müslimler” anlamına gelir. Zimmet sözleşmesi ile Müslüman olmayanlar İslam ülkesinde devamlı olarak güvenlik içinde oturabilir ve kural olarak vatandaşlık hakkından yararlanabilir. Osmanlı uygulamasında, Müslüman olan ve olmayan ayrımı yapılmamış, gayri müslimlere başta din ve vicdan özgürlüğü olmak üzere pek çok alanda hak ve özgürlük tanınmıştır. Hasan Tahsin Fendoğlu, *Türk Anayasa Hukuku Tarihi* (Yetkin Yayınları 2021) 326 vd. Osmanlı millet sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz.: M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek* (3.Bs. Klasik Yayınları 2020).

⁸ Kwame Anthony Appiah, *The Ethics of Identity* (Princeton University Press 2005) 71 vd. Nitekim Kymlicka da farklı kültürlerin geliştirdiği bir arada yaşama yollarına örnek olarak Osmanlı İmparatorluğu’nu göstermektedir: “[Ç]eşitliliğe olan saygı Osmanlı İmparatorluğu gibi tarihteki imparatorlukların bildiğimiz bir özelliği olmuştur.” Bkz.: Will Kymlicka ‘Çok Kültürlülük: Başarı, Başarısızlık ve Gelecek’ (çev. Fatih Öztürk) (2012) 70[2] İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası 297, 302.

⁹ “[V]atandaşlık kavramının merkezinde modern devletin bireyleri yerel ve ulus-öncesi topluluklara olan bağlarından kopartarak kendi tekeline almak projesi yatmaktadır.” Bkz.: Fuat Güllüpinar, ‘Eşitsizlik ve Toplumsal Tabakalaşma Açısından Vatandaşlık Üzerine Sosyolojik Bir Analiz’ (2012) 67[1] Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 81, 85.

¹⁰ Bu yönde bkz.: Burcu Değirmencioğlu, *Westphalian Modelden Bugüne Egemenliğin Dönüşümü Bağlamında Yeni Dünya Düzeninin İnşası* (Adalet Yayınları 2022) 110 vd.

¹¹ “Modern devlette vatandaşlık (yine ideal olarak) toprak üzerindeki egemenlikle bağlantılıdır; öyle

İşte çok kültürlülük politikalarına talep bu noktada gündeme gelmektedir. Bu talepler modern devletin eşitlikçi anlayışının dil, din, etnisite yönünden azınlıkların aleyhine sonuçlar ortaya çıkarabileceği endişesinden neşet etmektedir. Çok kültürlülük politikaları taraftarlarına göre modern devletin tekçi anlayışı, *de jure* bir eşitliği sağlasa da *de facto* olarak hâkim çoğunluğun azınlıklar üzerindeki eskiden gelen hâkimiyetini pekiştirici bir işlev üstlenmektedir.

Nitekim çok kültürlülük üzerine literatürde en çok öne çıkan isimlerden biri olan Kanadalı akademisyen Kymlicka çok kültürlülüğe yönelik talebin, “eski hiyerarşilerin kalıcı mevcudiyetine ve devam eden etkilerine karşı koymak için” ortaya çıktığını ifade etmektedir. Kymlicka’ya göre, azınlık hakları için verilen mücadele ve çok kültürlülük talepleri; sömürge karşıtlığı ve ırk ayrımcılığına yönelik mücadelenin yanında, “insanların eşit olduğuna dair bu yeni varsayımın” ortaya çıkardığı politik hareketlerin üç türünden biridir.¹²

Devletin farklılıklara yönelik politikası, giriş bölümünün ilk cümlesindeki soruya verilen temel üç farklı cevapla birbirinden ayrılmaktadır. Bu soruya, temel olarak, üç farklı cevap verilebilir: 1) Farklı olan bastırılmalı, ezilmelidir. 2) Farklı olan görmezden gelinmelidir. 3) Farklı olan tanınmalıdır. Verilen ilk cevap modern-ulus devletlerle özdeşleştirilen, zaman zaman marjinalleştirilmiş asimilasyon-soykırım-etnik temizlik politikalarına tekabül eder. İkinci cevap, yine resmi eşitliğe dayalı modern devlet anlayışı içinde kalmakla birlikte, Chandran Kukhatas’ta görüldüğü üzere, devletin kültürel çeşitliliğe karşı kayıtsız kalmasını öneren liberal (liberter-yen) tarafsızlık politikasına vurgu yapar. Üçüncü cevabın ise kısaca çok kültürlülük politikalarına tekabül ettiğini ifade edebiliriz: Farklılıkları tanıyıp, gerektiğinde vatandaş haklarında farklı ihtiyaçlara göre değişiklikler yapmak.

II. ÇOK KÜLTÜRLÜLÜK TARTIŞMALARI

Çok kültürlülük “egemen bir siyasi kültür içindeki kültür, ırk ve etnisitelerin farklılıklarının, özellikle bunlar azınlık grup olduğunda, özel olarak tanınmayı hak ettiği görüşü” olarak tanımlanmaktadır.¹³ Çok kültürlülük politikaları, vatandaşların mensubu olduğu din, dil, etnisite gibi kendiliğinden oluşmuş “ulus-altı” toplulukları tanımayı¹⁴ ve bu toplulukların geleneklerine saygılı olmayı gerektirmektedir.¹⁵ Söz

ki bu topraklar üzerinde yaşayan topluluğun üyeleri birincil cemaatlara olan bağlarına bakılmaksızın eşit kabul edilir.” Bkz.: Güllüpnar (n 8) 86.

¹² Kymlicka (n 7) 303.

¹³ Jennifer L. Eagan, ‘Multiculturalism’ *Encyclopedia Britannica*, <<https://www.britannica.com/topic/multiculturalism>> erişim 23.08.2024.

¹⁴ “Çokkültürlülük savunucularına göre, resmi ulusal kimlik ile azınlık kimlikleri arasındaki gerilim, kültürel çeşitliliğin saygı gördüğü ve azınlık kimliklerinin kamusal alanda tanındığı çokkültürlülüğün uygulanması ile çözülebilir.” Bkz.: Jeong-Won Park, *The National Identity of a Diaspora: A Comparative Study of the Korean Identity in China, Japan and Uzbekistan* (Yayımlanmamış Doktora Tezi LSE 2005) 39.

¹⁵ “Çokkültürlülük, tek bir ulusal kültür fikrini reddeder ve kimliklerini önce ulus-altı gruplarla -ge-

konusu toplulukların iç-normları ile devletin normları çatıştığında belli durumlarda topluluğun iç-normları lehine istisnalar tanınacak, dolayısıyla topluluğun özerkliği sınırlı da olsa kabul edilecektir.

Bu noktada çok kültürlülüğün ikiye ayrıldığını ifade etmek gerekir. Güçlü çok kültürlülük anlayışında alt topluluk ön plandadır ve topluluğun özerkliği maksimum seviyededir. Bu anlayış, kendi görüş ve adetlerine göre mensuplarını yönetmesi için topluluklara izin verir; güçlü resmi, hukuki ve anayasal tanıma sağlar. Güçlü çok kültürlülük, bilinen vatandaşlık anlayışını ve vatandaş devlet ilişkisini temelden değiştirir: Sınırları temel haklarla çizilen devlet-birey ilişkisi yerine, devlet-topluluk ilişkisi merkezde yer almaktadır. Zayıf çok kültürlülük yaklaşımı ise temel haklar ile topluluğun özerkliği arasında daha dengeli bir yaklaşımı savunur. Buna göre toplulukların iç normları, temel hakları terk etmeden sisteme dahil edilmelidir. Vatandaşların temel haklarının yanında, azınlık haklarına da yer verilmelidir.¹⁶

Çok kültürlülük, özellikle de güçlü çok kültürlülük yaklaşımı, birkaç noktadan eleştiriye uğramıştır. Öncelikle, çok kültürlülük savunucularının kültür kavramına bakışı problemli görülmüştür. Çok kültürlülük savunucuları kültürü homojen ve statik/değişmez bir varlık gibi görür. Başka bir ifadeyle, bir kültüre mensup kişilerin hepsinin o kültürün normlarıyla ilgili aynı şeyleri düşündüğünü varsayar. Oysa kültür heterojendir, kültürün bütün mensupları aynı normları kabul etmez. Kültürün hangi normları kabul ettiği konusunda topluluk içinde eskiden süregelen bir iç-çatışma vardır. Çok kültürlülüğün varsaydığı kültür anlayışı bu iç çatışmaları görmezden gelir. Bu sürekli devam eden iç çatışmalar ve başka kültürlerle temaslar kültürlerin zaman içinde değişmesine ve evrilmesine sebep olur.¹⁷

Homojen ve statik/değişmez bir kültür anlayışı, ilgili kültürün içerdiği çeşitliliği tümüyle kavrayamama sonucunu doğurur. Bu yaklaşım, çoğunlukla topluluk-içi iktidar mücadelesinde güçlü olan tarafın yararınadır ve ilgili kültürü güçlü olan temsil eder. Kültürü statik/değişmez bir varlık olarak görmek de diğer kültürlerle yönelik aşağılayıcı bir yaklaşım olabilir: Kendi mensuplarına nasıl muamele ettiğini değerlendirirken, bir topluluğun başka topluluklara göre evrensel insani de-

nellikle etnik veya ırksal ya da farklı cinsiyetler veya cinsel tercihlerle belirlenen gruplar- tanımlamaya insanları teşvik eder. Bu grupların takdir edilmesi ve kıymetli görülmesi gereken farklı değer sistemlerinin taşıyıcıları olduğu söylenir.” Bkz.: Daniel DiSalvo and J. W. Ceaser, ‘Affirmative Action and Positive Discrimination’ (2004) 25[1] *Tocqueville Review* 77, 90.

¹⁶ Ayalet Shachar, ‘The Paradox of Multicultural Vulnerability: Individual Rights, Identity Groups and the State’ in Christian Joppke and Steven Lukes (eds), *Multicultural Questions* (Oxford University Press 2004) 90.

¹⁷ Andrew Shorten, *Çokkültürlülük: Günümüzde Çeşitliliğin Siyasi Teorisi* (Abdolvahit Gezer, Lejand Kitap Yayınları 2023) 138-140. Kitabın dördüncü bölümündeki “özcü eleştiri” başlığı, çokkültürlülük savunucularının kültür anlayışlarına yönelik bu itirazı detaylıca ele alıyor. Kültür kavramına bakışla ilgili benzer bir problem, insan haklarının evrenselliğine itiraz eden kültürel görecilik yaklaşımını savunanlarda da bulunmaktadır. Bu konuda bkz.: Abdulkadir Pekel, *İnsan Haklarının Evrenselliğine Kültürel Görecilik İtirazı ve Tartışmayı Uzlaştırma Çabaları* (Adalet Yayınevi 2023) 59-60.

ğerler açısından daha düşük standartlara tabi tutulması, esasında bu kültürün bir nevi “alt-lig”te yer aldığını ima eder. Oysa gerçek bu değildir, kültür içinde farklı normları, hatta evrensel normları benimseyenler olduğu gibi, kültürler zaman içinde bu evrensel normlara yaklaşabilir, bunlardan uzaklaşabilir ve hatta zamanla bu evrensel normlar da değişebilir.

Çok kültürlülük yaklaşımına yönelik kültürün tanımıyla da bağlantılı ikinci eleştiri, bu yaklaşımın iç baskıları görmezden gelmesidir. Çok kültürlülük politikaları, toplulukların iç normlarına saygıyı en yüksek değer olarak görürken temel hakları ikinci plana attığı için eleştirilebilir. Topluluklar mensuplarına çeşitli yollarla baskı uygulayabilir, bu sebeple toplulukların bütün normlarına hoşgörü göstermek mümkün değildir. Temel haklar ve vatandaş haklarının eşitliği, kişinin içine doğduğu bu toplulukların baskılarından kurtulmayı sağlayabilir. Çok kültürlülük yaklaşımı, hakim topluluk ile azınlık topluluk arasındaki adaleti sağlayayım derken azınlık topluluk içindeki adaleti gözden kaçırabilir.¹⁸

Son olarak çok kültürlülük politikalarına yönelik bir diğer eleştiri, liberal gelenek içerisindeki bir ayrışmadan gelmektedir. Farklılıkları tanıma ve siyasal sisteme dahil etme şeklide, devletin bir edimde bulunmasını ve sisteme bir biçimde müdahalesini gerektiren çok kültürlülük politikaları karşısında, devletin kültürel farklılık karşısında hareketsiz kalması gerektiğini savunan daha liberteryen olarak nitelendirilebilecek bir yaklaşım bulunmaktadır.¹⁹ Klasik liberalizmin diğer alanlarında, örneğin ekonomik hayatın işleyişi (devlet piyasalara müdahaleden kaçınmalıdır) ya da özgürlüğe bakışta (devletin vatandaşlara belirli hizmetleri sağlamasını gerektiren pozitif özgürlük reddedilirken devletin vatandaşlara ve sivil topluma karışmamasını gerektiren negatif özgürlük kabul edilir) olduğu gibi, kültürel farklılıklara muamele konusunda da devlete düşen tek görevin karışmamak ve asimilasyon gibi azınlıkların aleyhine durumlardan kaçınmak olduğu liberteryen yaklaşım tarafından savunulmaktadır.²⁰

¹⁸ Bu yönde bir eleştiriye Türkiye’den bir örnek: “[Ç]okkültürlülük, zamanla çokkültürcülüğe, toplumun siyasi ve hukuki organizasyonunun bu kimlikler üzerinden yapılması önerilerine dönüşebilme riskini de taşıyor. Bunun sakıncaları ne olabilir? Bunun ilk ve en önemli sakıncası, birey/insan haklarının, kimliğe kurban edilmesidir. İnsanın haklarını kullanmasının büyük ölçüde onu atomize bir varlık olmaktan kurtaran grup aidiyetine bağlı olduğu kabul edilebilir; ancak aynı aidiyet siyasi yapılanmada ona yüklenen işlev bakımından kısıtlayıcı da olabilir. Bu manada kültürel çeşitliliği, etnik, kültürel, dini ve siyasi kimlikleri tanımak kadar, onların insanın hapisanesine dönüşmesine izin vermemek de önemlidir. Örneğin Kanada’nın Quebec eyaletinde kültürü koruma adına Anglo-Sakson kökenli olmayan vatandaşların çocuklarını İngilizce öğretim veren okullara göndermelerinin yasaklanması, bunun örneğidir.” Yılmaz Ensaroğlu, ‘Modernleşme Sürecinde Çokkültürlülük’ içinde Helsinki Yurttaşlar Derneği (ed), *Modernleşme ve Çokkültürlülük* (İletişim Yayınları 2001) 86. Benzer analize, aynı kitabın bir başka bölümünde Ömer Laçiner de yer vermektedir, bkz.: Ömer Laçiner, ‘Çokkültürlülük’ içinde Helsinki Yurttaşlar Derneği (ed), *Modernleşme ve Çokkültürlülük* (İletişim Yayınları 2001) 157-158.

¹⁹ Liberalizmin içinde, Kymlicka ile Kukhatas’ın öne çıktığı bu tartışmanın ele alındığı bir çalışma için bkz.: F. Seda Kundakçı, ‘İnsan Hakları Kuramı: Çok-Kültürlülük Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme’ (2009) 56 *Liberal Düşünce* 173, 195.

²⁰ Bu yaklaşımın öne çıkan temsilcisi Kukhatas’ın vurguladığı üzere devletin kültürel çeşitlilik ko-

III. ÇOK KÜLTÜRLÜLÜK VE HUKUK

“Farklılıklara nasıl davranılmalı?” sorusuna verilebilecek, yukarıda irdelediğimiz üç farklı cevap doğrultusunda, hukuk politikaları da kültürel farklılıklar karşısında üç farklı şekil alabilir. Farklı olanın bastırılması gerektiği cevabı verildiğinde hukuk, ulus inşası çerçevesinde homojenleştirme politikanın bir parçası olarak, azınlık topluluklarına şekil verme arayışının aracı olarak işlev görür. Bu durumda hukukun toplumsal dinamikler çerçevesinde şekillendiği bir sürecin aksine, hukuk toplumu şekillendirmeyi amaçlar: Ödül-ceza araçlarının getirdiği caydırma ve teşvik etme işlevleri sayesinde hukuk, merkezi iktidarın elindeki toplumsal mühendislik aracına dönüşür.²¹

Bu hukuk politikasının, devletten kaynaklanmayan örneğin dini hukuk ya da yerel hukuk gibi hukuk düzenlerine karşı tutumu, bunları illegal ilan etmek şeklinde tezahür edecektir. Devlet, kendisinin oluşturduğu dışındaki hukuk düzenlerini bastırarak ortadan kaldırmaya ve homojen bir hukuk düzeni oluşturmaya çalışır. Öte yandan bu politika, başarılı olamaması durumunda devlet dışı hukuk düzenlerinin yer altına inmesine sebep olabilir. Bu durumda, gizli ve devletin denetleme-denetleme imkanından uzak bir yargı sisteminin ortaya çıkması muhtemeldir. Devlet dışı hukuk düzenlerinin bastırılması, kendisini bu hukuk düzenlerine bağlı gören ve kültürel aidiyet duyguları hisseden gruplar açısından ise ötekileştirici bir politika olarak görülebilir.²²

Soruyu “farklı olan görmezden gelinmelidir” şeklinde cevapladığımızda ise Kukhatas’la özdeşleşen liberteryen tarafsız devlet anlayışı çerçevesinde hukuk şekillenir. Devlet, kültürel toplulukların korunması ya da iç özerkliklerini sağlaması için destekleyici tedbirler almamalıdır. Bu durumda devlet dışındaki hukuk düzenleri tanınmamalıdır. Fakat alt topluluklara belli değerleri dayatmaktan da kaçınılmalı, devlet-dışı hukuk düzenlerini bastırma yönünde bir faaliyete de girişmemelidir. Devletin görevi, bireylerin temel haklarını korumak, barış ve düzeni sağlamaktan ibarettir. Bu, kültürel farklılıklar konusunda devletin mümkün olduğunca az denetleme yapmasını gerektirir; fakat modern devletin “tek hukuk düzeni ve eşit vatandaşlık hakları” anlayışını değiştirmez. Devlet, kendisinden kaynaklanmayan hukuk

nusunda üzerine düşen, “hiçbir şey yapmamaktır”; liberalizm bunu önerir. Yazara göre liberalizm, azınlık kültürün asimilasyona direnmesini engellemeyeceği gibi, azınlık kültürün çoğunluk tarafından asimile edilmesini engelleyecek bir politikayı da önermeyecektir: “Eğer insanlar asimile oluyorsa, demek ki dünya zaten böyle bir yerdir (*that is the way of the world*).” Bkz.: Chandran Kukathas, ‘Liberalism and Multiculturalism: The Politics of Indifference’ (1998) 26[5] *Political Theory* 686, 687, 693, 694.

²¹ Köroğlu Kaya, ‘Bir Toplum Mühendisliği Aracı Olarak Hukuk’ içinde: Ali Şafak Balı (ed), *Hukuk Politikası*. (Astana Yayıncılık 2016) 153 vd.

²² Esra Katıman ve Ezgi Arslan, ‘İnsan Hakları Hukukunda Hukuki Çoğulculuk’ (2020) 5[1] Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Arş. Gör. Ceren Damar Şenel Armağanı Cilt II 1941, 1945 [Miranda Forsyth, ‘A Typology of Relationships Between State and Non-State Justice System’ (2007) 56 *Journal of Legal Pluralisms* 73-74’ten naklen]

düzenlerini tanımak gibi bir tutum almadığı gibi, devlet-dışı hukuk düzenlerinin faaliyetini engellemeye yönelik bir çabaya, bu hukuk düzenleri temel hakları ihlal etmediği müddetçe, girişmez.

“Farklı olan tanınmalıdır” cevabı ise bizi çok kültürlülük politikalarının hukuk alanındaki yansımalarına götürür. Bu, topluluklara özgü bazı hakların tanınmasını gerektirebilir. Kymlicka “grup farkına dayalı haklar” dediği bu hakların en az şu üç biçimi alabileceğini belirtmektedir: 1) Özyönetim hakları 2) Çok etniklilik hakları ve 3) Özel temsil hakları. Kymlicka çok uluslu devletlerde, “yapıyı oluşturan ulusların belli bazı politik özerklik ya da toprak esasına dayalı yargı (yetki alanı)²³ biçimlerini talep ettiğini” vurgulamakta ve özyönetim hakkını gerçekleştirmenin bir yolunun federalizm olduğunu ifade etmektedir. Çok etniklilik hakları ile kastedilen ise devletin bazı kültürel faaliyetleri için kamu yardımında bulunması ve azınlıklara belli düzenlemelerden dini sebeplerle muafiyet (örneğin türban takmaları için sihlerin motosiklet kaskı takmaktan muaf tutulması, Yahudi ve Müslümanların hayvan kesimine ilişkin düzenlemelerden muaf tutulması) tanınmasıdır. Özel temsil hakları ise temsil kurumlarında etnik, dilsel ya da dini azınlıklara belirli sayıda sandalyenin garanti edilmesi anlamına gelmektedir.²⁴

Farklılığın tanınmasına yönelik hukuk politikası, bir yargı alanında devlet hukuku yanında devlet-dışı hukuk düzenlerinin tanınması boyutuna da varabilir. Bu bakımdan çok kültürlülüğün hukuk alanına yansımaları hukuki çoğulluktur.²⁵ Hukuki çoğulluk, ulus devletin sınırlarıyla belirlenen bir coğrafi alanda, birden fazla hukuk sisteminin/düzeninin varlığını ifade eder.²⁶ Hukuki çoğulluğun uygulandığı ülkelerde, aynı devlet sınırları içinde uygulanabilir hukuk kurallarının çeşitliliği tanınır (herkes için aynı yasalar geçerli değildir). Vatandaşların hepsinin ya da bir kısmının hayatlarının bazı yönlerini devlet-dışı hukuk kuralları yönetir ve devlet bu durumu tanır. Devlet bu hukuku aktif bir biçimde uygular ya da bu hukukun uygulanmasına müdahale etmekten kaçınır.²⁷ Dolayısıyla hukuki çoğulluk kavramı, “bizi devletle herhangi bir bağlantısı olmayan normatif düzenlerin hukuk olarak adlandırılması sonucuna götürür”.²⁸ Hukuki çoğulluk genellikle sömürge-sonrası devletlerde, uygulanmakta olan hukuk sisteminin yanında dini, geleneksel ya da yerlilere özgü (indigeneous) hukukun mevcut olması şeklinde tezahür eder.²⁹

²³ Köşeli parantez içindeki ifade, metnin daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla tarafımızca eklenmiştir.

²⁴ Kymlicka (n 1) 61-69.

²⁵ Garry F. Bell, ‘Multiculturalism in Law is Legal Pluralism – Lessons from Indonesia, Singapore and Canada’ (2006). Singapore Journal of Legal Studies 315.

²⁶ Margaret Davies, ‘Legal Pluralism’ in Peter Cane and Herbert M. Kritzer (eds.) *The Oxford Handbook of Empirical Legal Research* (Oxford University Press 2010) 805.

²⁷ Bell (n 24) 315, 316.

²⁸ Katıman, Arslan (n 21) 1945.

²⁹ Davies (n 25) 806.

Örneğin Endonezya, sömürge döneminde Hollanda'nın tanımış olduğu hukuki çoğulluk uygulamasını sürdürmektedir. Endonezya'da hukuki kültür, üç normatif geleneği içinde barındırmaktadır: Adet-gelenek hukuku (adat law), İslami hukuk ve Hollanda'dan gelen medeni hukuk (Dutch civil law).³⁰ Endonezya'da İslami mahkemeler varlığını korumakta ve kişisel meselelerde adet hukuku (adat law) hâlâ mahkemeler tarafından tanınmaktadır.³¹ Özel hukuk uyuşmazlıklarında mahkemeler ülkenin çeşitli coğrafyalarında değişen gelenek hukukunu da uygulamaktadırlar. Ülkede genel mahkemeler yanında, resmi bir İslami mahkeme sistemi bulunmaktadır. İslami mahkemeler sadece Müslümanların açtığı boşanma, boşanmaya bağlı mal paylaşımı ve miras konularında karar vermekte, genel mahkemeler ise geri kalan özel hukuk hususları ile tüm ceza davalarına bakmaktadır.³²

Benzer şekilde Singapur'da Britanya sömürgesi zamanında tanınan İslami hukuk, esasen özel meselelerde halen uygulanmaya devam etmektedir. İslam Hukukunun İcrası Kanunu'na (Administration of Muslim Law Act) göre taraflar Müslümansa ya da İslam hukuku kurallarına göre evlenmişlerse, Sosyal ve Ailevi Gelişme Bakanlığı (Ministry of Social and Family Development) bünyesinde faaliyet gösteren³³ Şeriat Mahkemeleri (Syariah Courts) İslam hukukunu esas alarak karar verecektir. İslam hukuku adet/gelenek hukukuna göre değişkenlik gösterebilecektir. Bu durum, devlet hukukunun yanında İslam hukuku ve adet/gelenek hukukunun tanındığını göstermektedir.³⁴

Aşağıda detaylı olarak ele alınacağı üzere, Birleşik Krallık'ta da Şeriat Konseyi (Shari'a Council) adı altında faaliyet gösteren bazı merciler bulunmaktadır. Peki bu konseyler çokkültürlülük politikaları çerçevesinde nereye oturtulabilir? Endonezya ve Singapur'da faaliyet gösteren benzer isimdeki mercilerin işaret ettiği üzere, Britanya'daki Şeriat Konseyleri bir hukuki çoğulluk uygulamasının belirtisi olabilir mi? Bu soruları yanıtlayabilmek için öncelikle Birleşik Krallık'taki Şeriat Konseyleri'nin hukuki statüsünü ortaya koymak gerekmektedir.

IV. ŞERİAT KONSEYLERİNİN HUKUKİ STATÜSÜ VE FAALİYET ALANI

Birleşik Krallık'ta şeriat kurallarına uygun olarak karar veren, uyuşmazlık çözüm merci olarak faaliyet gösteren iki farklı kurum bulunmaktadır. Bunlardan biri çalışmaların konusunu oluşturan Şeriat Konseyleri (Shari'a Council), diğeri ise 1996

³⁰ Radno Lukito, *Legal Pluralism in Indonesia: Bridging the Unbridgeable* (Routledge Publishing 2013) 6.

³¹ Bell (n 24) 315, 325.

³² Üye (n 4) 160, 161.

³³ Jaclyn L. Neo, 'Legal Pluralism in Centralist Singapore' in Guillaume Tusseau (ed.), *Debating Legal Pluralism and Constitutionalism: New Trajectories for Legal Theory in the Global Age* (Springer Publishing 2020) 252.

³⁴ Bell (n 24) 315, 326, 327

tarihli Tahkim Yasası (Arbitration Act, 1996) kapsamında kurulmuş olan Müslüman Tahkim Kurulu'dur (Muslim Arbitration Tribunal, MAT).

Farklı nitelikteki uyuşmazlıkları “İslam Hukuku kuralları uyarınca çözmek isteyen Müslüman toplum için uygun bir alternatif” sağlamayı amaçlayan³⁵ Müslüman Tahkim Kurulu, 2007 yılında Şeyh Faiz-ul Aqtab tarafından kurulmuştur.³⁶ Resmi internet sitesinde ifade ettiği üzere Müslüman Tahkim Kurulu, 1996 Tahkim Yasası kapsamında oluşturulan “İngiliz Hukuk Sistemi bağlamında İslam Hukuku ile ilgilenen etkili verimli ve benzersiz bir Alternatif Çözüm Kuruluşudur.”³⁷

Tahkim Yasası tarafların üzerinde tasarruf edebilecekleri uyuşmazlıkların gereksiz gecikme veya masraf olmaksızın tarafsız bir hakem veya hakemlerden oluşan heyet tarafından adil bir şekilde çözülmesini amaçlamakta, tarafların “kamu yararı için gerekli güvencelere tabi olması şartıyla”, uyuşmazlıkların nasıl çözüleceği konusunda anlaşmakta özgür olduğunu ifade etmektedir.³⁸ Yasanın 4. Bölümünde, tarafların anlaşmasına uygulanacak hukukun İngiltere, Galler ya da Kuzey İrlanda hukuku olup olmamasının herhangi bir önemi olmadığı, önemli olanın “tarafların ortak iradeleri” olduğu belirtilmiştir. Tarafların uyuşan iradeleri ile yapılacak yazılı bir tahkim anlaşması vasıtasıyla tahkim sürecinin başlatılabileceğini ifade eden Yasa³⁹, yürütülecek yargılamada taraflardan birinin yargılamada kendisini etkileyen ciddi bir usulsüzlük olduğu gerekçesiyle karara itiraz etme hakkına sahip olduğunu ve taraflarca aksi kararlaştırılmış olmadıkça, tahkim yargılamasının taraflarından biri (diğer taraflara ve hakem heyetine bildirimde bulunarak) yargılamada verilen karardan kaynaklanan bir hukuk sorunu hakkında mahkemeye başvurabileceğini düzenlemiştir.⁴⁰

Tahkim Yasası ile Birleşik Krallık, taraflar arasındaki hukuki ilişkiye uygulanacak hukuku seçme konusunda taraflara alan açmıştır. Taraflar arasındaki hukuki uyuşmazlığın çözümü konusunda tarafların üzerinde serbest iradeleriyle tasarrufta bulunabilecekleri alanlarda ve kamu düzenini zedelediği müddetçe taraflara seçtikleri hakem veya hakem kurulu vasıtasıyla yürütülecek tahkim yargılamasına başvurmayı tercih etme özgürlüğü tanınmıştır.

Dünya sistemine hakim olan büyük devletlerden biri olan ve kısa bir süre önceye kadar sömürge altına aldığı devletler üzerinde etkisini sürdüren Birleşik Krallık,

³⁵ The Muslim Arbitration Tribunal, <<https://www.matribunal.com/>> erişim: 16.07.2024.

³⁶ Alex Abel Coste, “Muslim Arbitration Tribunal and Sharia Courts – Objectives and legal jurisdiction within England and Canada”, Academia, <https://www.academia.edu/17321834/Muslim_Arbitration_Tribunal_and_Sharia_Courts_Objectives_and_legal_jurisdiction_within_England_and_Canada> erişim: 16.07.2024).

³⁷ The Muslim Arbitration Tribunal (n 34), David Torrance, ‘Sharia Law Courts in the UK’, House of Commons Library, 1 May 2019, s.2, <www.parliament.uk/commons-library>, erişim: 16.07.2024.

³⁸ Arbitration Act 1996 <<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/23/section/1>> erişim:04.07.2024.

³⁹ Arbitration Act 1996 (n 37) Section 5.

⁴⁰ Arbitration Act 1996 (n 37) Section 69, 72, 73.

tarihi geçmişinin bir yansıması olarak çok kültürlülüğü yadsımamış ve hatta belli ölçüde sistemine entegre etmiştir. Birleşik Krallık, çok kültürlülük yaklaşımın yanı sıra spesifik olarak din ve vicdan özgürlüğü bağlamında insan haklarına yaptığı vurgu ile özel hukuka dair birtakım hukuki uyumsuzluklarını kendi dini kurallarına göre çözmek, sonuçlandırmak konusunda çeşitli dini gruplara alan açmayı tercih etmiştir. Çalışmanın konusunu oluşturan Şeriat Konseyleri de bu çerçevede değerlendirilmeye açıktır. Hukuki olarak 1996 Tahkim Yasası kapsamında değerlendirilebilecek olan Müslüman Tahkim Kurulu'nun yanında, Müslüman toplulukların uyumsuzluklarını çözmeyi görev edinen Şeriat Konseyleri, İslam'a ait dini, ahlaki ve hukuki hükümler bütününe⁴¹ göre rehberlik etme ve karar verme mekanizması olarak tezahür etmektedir. Dini hükümlere göre uyumsuzluk çözme açısından Birleşik Krallık'ta bulunan Yahudi Beth Din ve Roma Katolik mahkemelerine benzese de⁴² Şeriat Konseyleri Tahkim Yasası'na göre faaliyet göstermemektedir. Nitekim Başpiskopos Rowan Williams'ın Şeriat Mahkemeleriyle ilgili yukarıda değindiğimiz ifadelerinden sonra Kasım 2008'de dönemin Adalet Bakanı Jack Straw, Şeriat Konseyi kullanılarak varılan bir antlaşmanın şartlarını somutlaştıran hiçbir metnin 1996 Tahkim Yasası bağlamında geçerliliğinden bahsedilemeyeceğini ifade etmiştir.⁴³

Şeriat Konseylerinin hukuki statüsü açısından öncelikle belirtmek gerekir ki, medya ve literatürde kimi zaman bu konseylerin “Şeriat Mahkemeleri (Shari'a Courts)” olarak isimlendirilmesi⁴⁴ açıkça yanlıştır. Nitekim Birleşik Krallık İçişleri Bakanlığı'nın 2016 yılında İngiltere ve Galler'de Şeriat Hukukunun uygulanmasına yönelik başlattığı bağımsız inceleme sonrasında hazırlanan 2018 tarihli Bağımsız Denetçi Raporu⁴⁵, Şeriat Konseyleri ve verdikleri kararların medeni hukuk kapsa-

⁴¹ Türcan Talip, ‘Şeriat’, TDV İslam Ansiklopedisi, <<https://islamansiklopedisi.org.tr/seriat#1>> erişim: 08.07.2024.

⁴² The Independent review into the application of sharia law in England and Wales, Presented to Parliament by the Secretary of State for the Home Department by Command of Her Majesty (Counter Extremism Unit 2018) 24-25.

⁴³ Carl Gardner, ‘What’s legal about family arbitration?’ (The Guardian 23 February 2012) <<https://www.theguardian.com/law/2012/feb/23/is-family-arbitration-legal>>, erişim: 16.07.2024.

⁴⁴ Sharia Courts interfered to protect domestic abusers, MPs told (Independent 31 October 2016) <<https://www.independent.co.uk/news/sharia-courts-interfered-to-protect-domestic-abusers-mps-told-a7388886.html>> erişim: 09.07.2024. Myriam Cerrah Francouis, ‘Why banning Sharia courts would harm British Muslim women’ (The Telegraph 16 July 2014) <<https://www.telegraph.co.uk/women/womens-politics/10973009/Sharia-courts-ban-would-harm-British-Muslim-women.html>> erişim: 09.07.2024. Corbin, Jane, ‘Are Sharia Councils failing vulnerable women?’ (BBC News 7 April 2013) <<https://www.bbc.com/news/uk-22044724>> erişim: 09.07.2024. John R. Bowen, ‘Private Arrangement: ‘Recognizing Sharia’ in England (2009) <<https://web.archive.org/web/20090712043802/http://bostonreview.net/BR34.2/bowen.php>> erişim: 09.07.2024. Şeriat Konseyleri için İngiliz medyası tarafından “Islamic Court (İslami Mahkeme)” ifadesi de kullanılmaktadır. Dan Bell, ‘In the name of law’ (The Guardian, 14 June 2007) <<https://www.theguardian.com/world/2007/jun/14/religion.news>> erişim: 09.07.2024.

⁴⁵ Bağımsız Denetim Raporu metodoloji bölümünde Şeriat Konseyleri ve Müslüman Tahkim Kurulları hakkında yaptıkları incelemede yazılı ve sözlü pek çok kanıtı başvurulduğunu, ilgili pek

mında yasal olarak hiçbir bağlayıcılığı olmadığını, bunların yalnızca Müslümanlar için bir rehberlik kaynağı olduğunu belirtmiş; Konseyler için “mahkeme”, üyeleri için “hakim” terimlerinin kullanılmasının yanlış anlaşılmalara sebep olduğunu ifade ederek, buna karşı uyarıda bulunmuştur.⁴⁶

Raporda belirtildiği gibi, Şeriat Konseylerinin kararları Birleşik Krallık hukuk düzeninde hiçbir hukuki sonuç doğurmamaktadır. Örneğin, Konsey kararlarının önemli bir bölümünü oluşturan boşanmaya ilişkin kararlar, resmi boşanmayı beraberinde getirmemekte, çiftler kayıtlı evliliklerinin sonlandırılmasını sağlayabilmek için Birleşik Krallık mahkemelerine tekrar başvurmak durumunda kalmaktadır. Bu durum, Şeriat Konseylerinin Birleşik Krallık’ta herhangi bir şekilde tanınmadığı ve bu mercilerde verilen kararların yalnızca ilgili Müslüman topluluk içinde sosyal bazı sonuçları ortaya çıkardığı anlamına gelmektedir.

İç İşleri Bakanlığı’nın 2018 tarihli Bağımsız İnceleme Raporu, Şeriat Konseylerinin İngiliz hukuk sistemi içerisindeki yerine ilişkin belirleyici bir tutum izlemiştir:

“Şeriat Konseylerinin hiçbir yasal statüsü ve medeni hukuk kapsamında hiçbir bağlayıcı yetkisi yoktur. Şeriat birçok Müslüman için bir rehberlik kaynağı olsa da, Şeriat Konseylerinin İngiltere ve Galler’de yasal yargı yetkisi yoktur. Dolayısıyla, bir Şeriat Konseyi tarafından iç hukuka (2010 Eşitlik Yasası gibi eşitlik politikaları da dahil olmak üzere) aykırı herhangi bir karar veya tavsiyede bulunulması halinde iç hukuk geçerli olacaktır.”⁴⁷

Avrupa Konseyi Hukuk İşleri ve İnsan Hakları Komitesi de Bağımsız Denetçi ile hemfikirdir. Şeriat Konseylerinin 1996 tarihli Tahkim Yasası’na göre kurulan Müslüman Tahkim Kurulları ile karıştırılmaması gerektiğini ifade eden Komite, Şeriat Konseylerinin İngiliz hukukunda hiçbir yasal yetkisi bulunmadığını, kararlarının hukuki bir anlamda bir bağlayıcılığa sahip olmadığını, icra edilebilir konumda olmadığını ifade etmiştir.⁴⁸

Uyuşmazlıkların çözümüne ilişkin Şeriat Konseyleri tarafından ortaya konulan karar, sadece Müslüman topluluğa mensup taraflar arasında kendi inançları doğrultusunda sonuç doğurmaktadır. Dolayısıyla Konseyler, 1996 Tahkim Yasası kapsamında değerlendirilmemektedir; bu yasa kapsamında değerlendirilebilecek olsaydı,

çok kişinin davet edildiği kamuoyu toplantıları gerçekleştirildiğini, özellikle şeriat hukukunun uygulanması konusunda deneyimi olanlar ile son beş yıl içinde Şeriat Konseyleri ile ilişkisi olmuş kişilerin hedeflendiğini, gerçekleştirilen görüşmelerle ilk elden kanıt toplandığı ifade edilmiştir. The Independent review into the application of sharia law in England and Wales (n 41) 7.

⁴⁶ The Independent review into the application of sharia law in England and Wales (n 41) 10.

⁴⁷ The Independent review into the application of sharia law in England and Wales (n 41) 10.

⁴⁸ Council of Europe Committee on Legal Affairs and Human Rights [2019] ‘Compatibility of Sharia law with the European Convention on Human Rights: can States Parties to the Convention be signatories to the Cairo Declaration?’, Report, Doc.14787 §52 <<https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=25246&lang=en>> erişim:21.07.2024.

kararlar bir tahkim kararı olarak icra edilebilir niteliğe sahip olabilecekti. Ancak Şeriat Konseyleri tahkim mercii niteliğinde olmadığından ya da herhangi bir hukuki düzenleme vasıtasıyla İngiliz hukuk sisteminde hukuki dayanağı bulunmadığından, hukuk dünyasında geçerliliği olan kararlara imza atamamaktadır. Nitekim Cardiff Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin hazırladığı rapora göre Şeriat Konseyleri, Tahkim Yasası kapsamında işletilmediğinden, hiçbir zaman Tahkim Yasası kapsamında faaliyet gösteremeyecektir.⁴⁹ Rapor, yasal ve etik ilkeleri dikkate alarak Müslümanların kültürel normlarını uygulayan Şeriat Konseylerinin uzlaştırma ve arabuluculuk işlevi gördüğünü vurgulamaktadır.⁵⁰

Benzer şekilde, bir sivil toplum kuruluşu olan CIVITAS'ın raporunda Konseylerin alternatif uyuşmazlık çözüm yolu olduğu belirtilmiştir. Alternatif çözüm yolları olan “arabuluculuk (mediation)” ve “tahkim (arbitration)” başlıklarına odaklanan raporda, Şeriat Konseyleri tarafından uygulanan metot, Birleşik Krallık'ta uzun süredir uygulanagelen “tahkim benzeri” bir yapı olarak nitelendirilmiştir.⁵¹

Bu durum Şer'i hukuka göre uyuşmazlık çözme mercii olarak kurulan yapıların kendilerini adlandırdığı kavram ile de uyum içerisindedir. Söz konusu mercii-ler “Konsey (Council)” adı altında örgütlenmişlerdir. Etimolojik kökeni itibariyle 12. Yüzyılın başlarında aslen “doktrin ve disiplini düzenlemek için papazların bir araya geldiği” Kilise anlamında kullanılan Konsey, istişare, müzakere, tavsiye ve karar almak için bir araya gelen insanların oluşturduğu topluluğu ifade etmektedir.⁵² Nitekim Şeriat Konseylerinin internet siteleri incelendiğinde, boşanma işlemi için İslami boşanmanın yanında medeni boşanmaya da ihtiyaç olduğu vurgulanmakta,⁵³ bu konseylerin paralel bir hukuk sistemi olmadığı ifade edilmektedir:

“Konsey, müzakereleri sırasında ülke kanunları ile İslam hukuku arasındaki çatışmalardan kaçınan bir politika sürdürmeye karardır. Konsey, kendi yetkisi dışındaki konuları mahkemelere havale eder ve paralel bir yargı hizmeti olarak işlev görmez.”⁵⁴

⁴⁹ Gillian Douglas, Norman Doe, Sophie Gilliat-Ray, Russell Sandberg and Asma Khan, *Social Cohesion and Civil Law: Marriage, Divorce and Religious Courts-Report of a Research Study funded by the AHRC* (Cardiff University 2011) 22.

⁵⁰ Douglas, Doe, Gilliat-Ray, Sandberg, Khan (n 48) 29.

⁵¹ Neil Addison, ‘Foreword: Sharia Tribunals in Britain- Mediators or Arbitrators?’ in Denis MacEoin and David G. Green (eds), *Sharia Law or ‘One Law for All?’* (CIVITAS 2009) xiv-xv.

⁵² Online Etymology Dictionary, ‘Council’ <<https://www.etymonline.com/search?q=council>> erişim: 17.07.2024. TDK, ‘Konsey’ <<https://sozluk.gov.tr/>> erişim: 17.07.2024). Hakan Aydın, ‘İngiltere’de İslami Yargı Kurumlarının Sınırları’ (2003) 5 Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi 144.

⁵³ Bir Şeriat Konseyi’nin internet sitesinin sık sorulan sorular kısmında, boşanma süreci şöyle tarif edilmektedir: “2. (Nikah) İslam Hukukuna (Şeriat) Göre Yapılmış ve Birleşik Krallık’ta da Tescil Edilmişse Boşanma Başvurusu Prosedürü Nedir? 2a. İslami bir boşanma için soru 1’de özetlenen prosedürleri izleyin. 2b. Ayrıca bir medeni boşanmaya da ihtiyacınız olacaktır.” Sharia Council <<https://www.shariahouncil.org/frequently-asked-questions/>> erişim: 26.09.2024.

⁵⁴ Sharia Council (n 53)

Şeriat Konseyleri, Müslüman gruba mensup tarafların başvuruda bulundukları uyuşmazlıkları çözmeye çalışırken şeriat ilkelerini esas almaktadır. Şeriat, kamu-sal ve özel alanın düzenlenmesine ilişkin pek çok kuralı içeren ilkeler bütünüdür.⁵⁵ Bir topluluğu bütünüyle düzenlemeyi kendisine şiar edilen Şeriat, mevcut durumda İngiliz topraklarında doğan ve gelişen Anglo-Sakson Hukuk Sistemi içerisinde hukukun kaynakları arasında bulunmamaktadır.⁵⁶

Dolayısıyla Şeriat Konseyleri, Birleşik Krallık hukuk sistemi içerisinde herhangi bir yere sahip değildir. Hukuki durum bu olmakla birlikte, Birleşik Krallık'ta yaşayan Müslüman toplulukların İngiliz ulusal yargısının yanında uyuşmazlık çözüm mercii olarak Şeriat Konseylerine başvurmayı tercih ettikleri de bilinmektedir. 1982'den itibaren faaliyetlerine devam eden, sayıları son 10 yıldır artış gösteren ve bugün itibarıyla yaklaşık 85'inin aktif olarak varlığını sürdürdüğü Şeriat Konseyleri⁵⁷, pratikte uyuşmazlıklarının şeriat ilkelerine uygun çözülmesi isteyen Müslümanların uyuşmazlık çözüm mercii olarak başvurdukları merciler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarafların üzerinde serbest iradeleriyle tasarrufta bulunabileceği aile, miras hukuku, ticari ilişkiler, borç ilişkileri gibi özel hukuka ait alanlardaki uyuşmazlıkların çözümüne ilişkin faaliyet gösteren Şeriat Konseyleri tarafından ele alınan uyuşmazlıkların büyük bir çoğunluğunun -kararlar kamuoyu ile paylaşılmadığı için⁵⁸ net bir belirleme yapılamasa da- aile hukukuna ilişkin uyuşmazlıklar olduğunu söylemek mümkündür. Cardiff Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından hazırlanan raporda Şeriat Konseylerinin, 1) özel alanlarda uzlaştırma ve arabuluculuk 2) Müslüman boşanma belgelerinin düzenlenmesi ve 3) özellikle Müslüman aile hukuku ve uygulamaları hakkında uzman görüşü raporlarının hazırlanması olmak üzere spesifik olarak üç ana işlevi bulunduğu ifade edilmektedir.⁵⁹ İçişleri Bakanlığı Bağımsız Denetçi Raporuna göre, Şeriat Konseylerinin %90 oranında, Cardiff Üniversitesi Raporuna göre ise %95 oranında İslami boşanma talebiyle özellikle kadınlardan gelen başvuruları incelediği görülmektedir.⁶⁰ CIVITAS'ın raporunda

⁵⁵ Denis MacEoin and David G. Green (eds), *Sharia Law or 'One Law for All'?* (CIVITAS 2009) 9.

⁵⁶ Yaşar Salihpaşaoğlu, *Hukuka Giriş* (Adalet Yayınevi 2023) 180.

⁵⁷ Birleşik Krallıkla faaliyetlerinde devam eden Şeriat Konseyleri'nin sayısı net olarak bilinmemektedir. İngiliz Siyasetçi Nigel Farage 2015 yılında yaptığı açıklamada Birleşik Krallık çapında 80 civarı Şeriat Konseyi olduğunu belirtmiştir. İçişleri Bakanlığı'nın talebi üzerine hazırlanan Bağımsız Denetçi Raporunda, raporun hazırlandığı yıl olan 2018 itibarıyla İngiltere ve Galler'de Şeriat Konseyleri'nin sayılarının 30 ile 85 arasında değiştiği, son 10 yılda sayılarının arttığı ifade edilmiştir. Sivil toplum örgütleri Ulusal Laik Toplum (National Secular Society, NSS) ile CIVITAS tarafından hazırlanarak İngiliz Parlamentosu'na sunulan raporlarda Şeriat Konseyleri'nin sayısı 85 olarak belirtilmiştir. Torrance, s.6'dan naklen The Independent review into the application of sharia law in England and Wales (n 41) 4. National Secular Society, Written Evidence submitted by the National Secular Society 2 <<https://committees.parliament.uk/writtenevidence/69030/pdf/>> erişim:17.07.2024, MacEoin and Green (n 54) 69.

⁵⁸ Coste (n 35) 14.

⁵⁹ Douglas, Doe, Gilliat-Ray, Sandberg, Khan (n 48) 29.

⁶⁰ The Independent review into the application of sharia law in England and Wales (n 41) 12; Doug-

ve Cardiff Üniversitesi tarafından hazırlanan raporlarda da benzer şekilde evlilik ve boşanmaya dair uyuşmazlıkların Şeriat Konseylerinde görülen uyuşmazlıkların merkezinde yer aldığı ifade edilmiştir.⁶¹

İngiliz hukukunda bir hukuki düzenleme kapsamında henüz tanınmış olmayan Şeriat Konseylerinin, Tarafların üzerinde serbestçe karar verme yetkisine sahip olmadığı, devletin taraf olduğu ya da devleti ve/veya toplumu ilgilendiren, kamusal alana dair hususlarda müzakere etme, karar verme yetkisi, evleviyetle (argumentum a fortiori) bulunmamaktadır. Manchester Kraliyet Mahkemesi Hakimi Clement Goldstone'un Pakistanlı bir ailenin konu olduğu bir ceza davasında kullandığı ifadeler Birleşik Krallık yargısının bu yaklaşımını ifade etmesi açısından önemlidir:

*"Herkes kendi inançlarına sahip olma hakkına sahiptir ve bu inançlar doğrultusunda ibadet etmeye ve bu inançların kültürünü benimseyen bir yaşam sürmeye teşvik edilmelidir. Ancak bu ülkede yaşamayı seçen ve sizin gibi Britanya tebaası olan kişiler, bu inançlarını ve kültürlerini uygularken yasalarımızdan vazgeçmemelidir. Bunu yaparlarsa, sonuçlarına katlanırlar."*⁶²

V. İNSAN HAKLARI BAĞLAMINDA ŞERİAT KONSEYLERİ TARTIŞMALARI

Son 10 yılda giderek artan sayıları ve artan başvuru oranları⁶³ ile daha da görünür hale gelen Şeriat Konseyleri Birleşik Krallık kamuoyunda önemli bir tartışmanın parçasını oluşturmaktadır. Tartışmanın bir tarafında, Şeriat Konseylerine yönelik düzenleme yaparak bunların sisteme dahil edilmesini savunanlar varken diğer tarafında ise Konseylerin çeşitli yönlerden zararlı sonuçlarına dikkat çekenler bulunmaktadır.

Şeriat Konseylerinin sisteme dahil edilmesini savunan en önemli örnek olarak Cantenbury Başpsikoposu Dr. Rowan Williams gösterilebilir. 2008 yılında Şeriat Konseyleri hakkında yaptığı açıklama ile dikkatleri üzerine çeken Williams, İngiltere'de bazı alanlarda Şeriat hukukunun benimsenmesinin "kaçınılmaz" olduğunu ifade etmiştir. Williams, bazı Müslümanların inançları gereği İngiliz hukuk sistemiyle ilişki kurmaması nedeniyle, özellikle evlilik gibi özel alanlarda İngiltere'de İslam Hukukuna

las, Doe, Gilliat-Ray, Sandberg, Khan (n 48) 29.

⁶¹ MacEoin and Green (n 54) 41; Douglas, Doe, Gilliat-Ray, Sandberg, Khan (n 48) s.43.

⁶² Jaya Narain, 'Muslim mother who forced her school-age daughtersto marry their cousins is jailed for 3 years' (Daily Mail, 22 May 2009) <Muslim mother who forced her school-age daughters to marry their cousins is jailed for 3 years | Daily Mail Online>, erişim:17.07.2024.

⁶³ The Guardian'ın konu ile ilgili 2010 tarihli haberine göre Şeriat Konseyleri'ne başvuru geçen yıla göre yüzde 15 artış göstermiş ve göstermeye de devam etmektedir. Afua Hirsh, 'Fears over non-Muslim's use of Islamic law to resolve disputes' (The Guardian, 14 March 2010) <Fears over non-Muslim's use of Islamic law to resolve disputes | Law | The Guardian> erişim:20.07.2024, Divya Talwar, 'Growing use of Sharia by UK Muslims' (BBC, 16 January 2012) <<https://www.bbc.com/news/uk-16522447>> erişim:21.07.2024.

alternatif çözüm yolu olarak resmi statü verilmesinin sosyal uyuma yardımcı olacağını belirtmiştir.⁶⁴ Williams'ı destekleyen Lord Baş Yargıç, Şeriat Hukukunun çeşitli yönleriyle Birleşik Krallık hukukuna dahil edilebileceğini ifade etmiştir.⁶⁵ Benzer şekilde, eski Baro Başkanı (leading barrister) Stephen Hockman Şeriat Hukukunun hukuk sistemine dahil edilmesini önermiştir.⁶⁶ Williams'ın görüşleri doktrinde de yankı bulmuş, Kanadalı akademisyen Anver Ernon, Birleşik Krallık'ta yaşayan Müslümanların kendi sosyal hizmet kuruluşları yoluyla tarihi Şeriat doktrinini yeniden değerlendirerek arabuluculuk veya yargılama hizmeti sunabileceğini ifade etmiştir.⁶⁷

Şeriat Konseylerine yönelik bu destekleyici açıklamaların yanında, dikkat çekici oranda eleştirilerin de olduğunu söylemek gerekir. Bu eleştirilerin iki temel spesifik kaygısı vardır: (i) Şeriat Konseylerini tanınmanın insan haklarının evrenselliğine yönelik bir tehdit taşıması ve “herkes için tek hukuk (one law for all)” ilkesini ihlal etme tehlikesini barındırması, (ii) şeriatın çağdaş insan hakları normları ile bağdaşmaması.⁶⁸

Çeşitli sivil toplum örgütleri ve üniversitelerin raporları, Birleşik Krallık yetkilileri ile hükümet aktörlerinin ifadeleri incelendiğinde Şeriat Konseylerinin hukuki dayanakları ve İngiliz hukuk düzenindeki yerine ilişkin tartışmalarda, özellikle Şeriat Konseylerine hukuki varlık kazandırmanın herkes için tek hukuk ilkesini ciddi ölçüde zedeleyeceği yaklaşımı baskın olduğu görülmektedir.

Bu çerçevede bazı devlet yetkililerinin tek hukuk sistemini vurgulayan açıklamaları dikkat çekicidir. 2016 yılında dönemin Adalet Bakanı Chris Grayling, ülkede yaşayan her bir kişi için ırk, renk ya da inanç ayrımı gözetmeksizin geçerli olan tek bir hukuk sistemi olduğunu, dini gruplar arasında hakemlik hizmeti gören sistemlerin bağlayıcı olmadığını belirtmiştir.⁶⁹ Keza Eski İçişleri Bakanı Amber

⁶⁴ Riazat Butt, ‘Archbishops backs sharia law for British Muslims’, (The Guardian, 7 February 2008) <<https://www.theguardian.com/uk/2008/feb/07/religion.world>>, erişim:19.07.2024.

⁶⁵ Ed Beavan, ‘Lord Chief Justice backs Dr Williams over sharia’ 10 July 2008 <<https://www.churchtimes.co.uk/articles/2008/11-july/news/uk/lord-chief-justice-backs-dr-williams-over-sharia>>, erişim:27.09.2024.

⁶⁶ Jon Swaine, ‘Sharia law should be introduced into legal system, says leading barrister’ (Telegraph, 26 November 2008) <<https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/law-and-order/3523672/Sharia-law-should-be-introduced-into-legal-system-says-leading-barrister.html>> erişim:17.07.2024.

⁶⁷ Anver M Ernon, ‘Conceiving Islamic Law in a Pluralist Society: History, Politics and Multicultural Jurisprudence’ (2006) Singapore Journal of Legal Studies 331, 355.

⁶⁸ Peter Cumper, ‘Multiculturalism, Human Rights and the Accommodation of Sharia Law’ (2014) [14] Human Rights Law Review 31, 37.

⁶⁹ Chris Grayling, ‘Common Debates’ <[House of Commons Hansard Debates for 14 Jan 2016 \(pt 0002\)](https://www.parliament.uk/debates/2016/01/14/common-debates) (parliament.uk)>, erişim:16.07.2024. Bu ifadenin ardından Hukuk Derneği tarafından 2014’te yayınlanan Müslüman aileler arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için kurulan Şeriat Konseyleri için şeriatı uygun vasiyetnamelerin nasıl hazırlanacağına dair hazırlanan ve yayınlanan rehber, geri çekilmiştir. Owen Bowcott, ‘Law Society withdraws guidance on sharia wills’ (The Guardian, 24 November 2014) <<https://www.theguardian.com/law/2014/nov/24/law-society-withdraws-guidance-sharia-wills>> erişim:22.07.2024.

Rudd, Şeriat Konseylerine yönelik kolaylaştırıcı veya onayıcı bir düzenleme planı oluşturma önerisine karşı çıkmakta, böyle bir düzenlemenin alternatif uyumsuzluk çözüm yolu olarak konseylere meşruiyet kazandıracağı endişesini ifade etmektedir. Rudd'a göre yapılacak bir düzenleme paralel bir hukuk sisteminin varlığı algısına meşruiyet katabilecektir.⁷⁰

“Paralel hukuk sistemi” endişeleri Başbakan David Cameron tarafından da dile getirilmiştir. Cameron, devlet tarafından teşvik edilen çok kültürlülüğü eleştirerek, bunun feci sonuçlara yol açabileceğini, farklı topluluklar için farklı yasalar yaratma riski taşıdığını, bu durumun insanları birbirlerinden farklılaştırarak ana akımdan ayıran hayatlar yaşamasına neden olduğunu ifade etmiştir.⁷¹ Şeriat Konseylerinin hukuk sistemi tarafından tanınmasını savunan Başpiskopos Rowan Williams'ı eleştiren Cameron, “paralel yargı yetkisi”nin onaylanamayacağını vurgulamaktadır:

“Tartışmasının bazı noktalarında, paralel bir adalet sistemi sunarak Şeriat Hukukunun İngiltere'nin bazı bölgelerinde gerçekleştirilebileceğini öne sürüyor gibi görünüyor... Hiçbir şekilde onaylanmaması gereken şey, İngiltere'de yaşayan insanların kendilerini belirli bir dini grubun üyesi olarak tanımlayarak ya da başka bir şekilde kendilerini İngiliz mahkemelerinin yargı yetkisinden tamamen ya da kısmen muaf tutabilecekleri ve paralel bir yargı yetkisini tercih edebilecekleri fikridir.”⁷²

İnsan hakları temelli eleştirilerinse esasen kadınlara yönelik ayrımcılık konusuna odaklandığı görülmektedir. Nitekim dönemin İçişleri Bakanı Theresa May, bazı kadınların Şeriat Konseyleri tarafından alınan ayrımcı gibi görünen kararların mağduru olduğunu bildirildiğini, bunun ciddi bir endişe kaynağı olduğunu ifade etmiştir.⁷³ Birleşik Krallık'ta her vatandaş için hak ve güvenlik sağlayan tek bir hukuk olduğunu belirten May, Şeriat Konseyleri ile ilgili bu iddiaların gerçekliğinin araştırılması için Bağımsız Denetçinin görevlendirildiğini vurgulamıştır.⁷⁴

Bağımsız Denetçi, Şeriat Konseylerini 1998 İnsan Hakları Yasası çerçevesinde ele almıştır. Yasanın bölüm 1 (2) hükmü uyarınca Birleşik Krallık iç hukukunun bir parçası haline gelen Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde (AİHS) garanti altına alınan, özel ve aile hayatına saygı hakkı (m.8), din, vicdan ve ibadet özgürlüğü (m.9),

⁷⁰ Amber Rudd, ‘Written Statment’ <<https://hansard.parliament.uk/commons/2018-02-01/debates/54404d94-5847-4f74-877e-e3eeaf5bd091/WrittenStatements>> erişim:16.07.2024.

⁷¹ David Cameron, ‘PM’s Speech at Munich Security Conference’ 5 February 2011, <<https://www.gov.uk/government/speeches/pms-speech-at-munich-security-conference>> erişim:19.07.2024.

⁷² Equality and Human Rights Commission, ‘David Cameron: extremism, individual rights and the rule of law in Britain’, 26 February 2008 <https://www.conservatives.com/News/Speeches/2008/02/David_Cameron_Extremism_individual_rights_and_the_rule> erişim:19.07.2024.

⁷³ ‘Sharia Law Review to focus on fairness to UK women- Theresa May’ (BBC, 26 May 2016) <<https://www.bbc.com/news/uk-36388560>> erişim:21.07.2024.

⁷⁴ Sharia Law Review to focus on fairness to UK women- Theresa May (n 72).

toplama ve dernek kurma özgürlüğü (m.11), evlenme hakkı (m.12) ve ayrımcılık yasağı (m.14) bağlamında Şeriat Konseylerini değerlendiren Denetçi, hakların sağlanması noktasında devletin yükümlülüklerini hatırlatmış, Şeriat Konseylerinin AİHS m. 11'in koruması altında olduğunu ifade etmiştir⁷⁵:

“Din özgürlüğü, o dini uygulama özgürlüğünü ve dolayısıyla o dinin uygulama ve disiplinlerini ve o dinin mensuplarının otoritesini kabul etme özgürlüğünü de içermelidir. Dolayısıyla Müslüman bir kadın, medeni hukuka göre boşanmış olsa bile, dinlerinin izin verdiği yollarla dini boşanma talebinde bulunma hakkına sahiptir. Medeni hukukumuzda hiçbir dini kanun uygulanamaz. Bir vatandaşın herhangi bir dini yasaya uymak gibi yasal bir yükümlülüğü yoktur. Devlet bunu herkese açıkça belirtebilir (ve belirtmelidir). Madde 11, Müslüman toplumu içinde belirli bir yetkiye sahip olduğu kabul edilen alimlerin gönüllü birlikleri olan şeriat konseylerinin oluşumunu ve sürdürülmesini etkili bir şekilde korur. 11. Madde, Şeriat Konseylerinin oluşumunu ve devamlılığını etkin bir şekilde korumaktadır.”⁷⁶

Öte yandan Rapor'da Şeriat Konseyleri uygulamalarında “iyi pratikler”⁷⁷ yanında, bazı “kötü pratikler”e ilişkin bulgular elde edildiği ifade edilmiştir. Bu pratiklere örnek olarak raporda; kişisel ilişkilerle ilgili hak ihlaline varan uygunsuz ve gereksiz sorgulama yapılması, kadının boşanmak için erkekten istenmeyen bazı mali tavizler vermek zorunda kalması (hul, khula)⁷⁸, zorla evlendirilen kadın

⁷⁵ The Independent review into the application of sharia law in England and Wales (n 41) 8.

⁷⁶ The Independent review into the application of sharia law in England and Wales (n 41) 8.

⁷⁷ Bağımsız Denetçi, iyi uygulama örneklerini de ortaya koymuştur: “Aile içi şiddet ve çocuk koruma konularının polise bildirilmesi, Konsey ücretini ödeyemeyen kadınların ücretlerinin düşürülmesi/ ödeme alınmaması, yasal boşanmanın ardından dini ve vicdani gerekliliklere uygun dini boşanmanın yapılması, belediyelerin çocuk düzenlemeleri için tarafları hukuk mahkemeleri gibi yasal yollara yönlendirilmesi, bir kadının boşanmak istediği hemen hemen her davada boşanma kararının verilmesi, bazı Konseylerde kadın panel üyelerinin de bulunması, bazı konseylerin çocuklar ve aile içi şiddetle ilgili koruma politikaları olduğunu belirtmesi...” Şeriat Konseyleri yaptıkları tüm tahkim faaliyetleri için yargılama masrafları ve hakem ücretlerini karşılamak üzere harç niteliğinde ücret almaktadırlar. Bu ücretler £100 ile £900 arasında değişmekte olup ortalama £300, £500 kadardır. Çoğunlukla boşanma kararı veren bu mercilerin aldıkları ücretler de zaman zaman tartışma konusu olmuş, Konseylerin bu işi salt para kazanma aracı olarak yaptıkları ifade edilmiştir. Birleşik Krallık Bağımsız Denetçi raporuna göre, bu suçlamaları kanıtlayacak bir veriye rastlanmamış, bu ücretlerin idari masrafları ve Konsey üyelerinin karar verme sürecinde harcadıkları zamanı karşılamak için alındığını belirtilmiştir. The Independent review into the application of sharia law in England and Wales (n 41) 14-16.

⁷⁸ “Hul”, talak ve tefrik İslami şeriatla boşanmanın üç türüdür. Aksi evlenirken yapılan anlaşmada kararlaştırılmadıkça talak kocanın, karısına karşı mehir borcunu ödemiş olmak kaydıyla, tek taraflı beyanla evliliği sonlandırmasına denir. Tefrik, kadının mahkemeye başvurması suretiyle gerçekleşen boşanmadır. Hul ise kadının ayrılmak için bir bedel teklif etmesi ve kocanın da bunu kabul etmesiyle gerçekleşir. “Sözlükte “elbiseyi çıkarmak, soyunmak; ayırmak” gibi anlamlara gelen **hul**”, fıkhıta kadının belli bir bedel vermesi karşılığında kocanın ayrılmaya razı olması üzerine evlilik bağından kurtulmasını ifade eder. Karşılıklı anlaşmayla gerçekleşmesi sebebiyle bu

mağdurun ailesiyle birlikte Konseye katılmasının istenmesi, sürecin oldukça uzun sürmesi, medeni boşanmanın gerçekleştiği durumlarda dahi hızlı karar alınmaması ve tüm delillerin yeniden incelenmesi, karar veren kurullarda çok az sayıda kadının bulunması, Birleşik Krallık'a yeni taşınmış ve gerekli dil becerilerine ve/veya Birleşik Krallık toplumu hakkında daha geniş bir anlayışa sahip olmayan kişilerin karar veren kurulda yer alması hususları gösterilmektedir.⁷⁹

Bununla birlikte Birleşik Krallık Müslüman Kadınlar Ağı (Muslim Women's Network UK), Şeriat Konseylerinin kaldırılma ihtimalinin Müslüman kadınların maruz kaldığı ayrımcılığı ortadan kaldırmayacağını, aksine daha da kötüleştireceğini ifade etmiştir:

“Şeriat Konseylerinin kaldırılması, daha fazla cami ve münferit alimin hizmet vermesiyle birlikte şeriat boşanma hizmetinin yeraltına itilmesinden başka bir sonuç doğurmayacaktır. Bu da muhtemelen daha fazla kadının kötü niyetli evlilikler içinde sıkışıp kalması, daha az şeffaflık, daha fazla ayrımcılık ve daha yüksek ücretler anlamına gelecektir... Müslüman kadınların çoğu Şeriat Konseylerinin kapatılmasını değil, standartlarını yükseltmelerini ve adil ve eşitlikçi uygulamalar yapmalarını istemektedir. Ayrıca hükümetin hesap verebilirliği sağlamasını ve medeni hukuku güçlendirmesini, böylece Müslüman kadınların boşanma konusunda Şeriat Konseylerine daha az bağımlı olmasını istiyorlar ki bu da zaten gelecekte çoğunu doğal olarak gereksiz kılacaktır.”⁸⁰

Benzer düşüncelerle Bağımsız İnceleme Raporu da Şeriat Konseylerinin kapatılmasını ya da yasaklanmasını “uygulanabilir bir seçenek” olarak görmemiştir.⁸¹ Aksine Rapor, Şeriat Konseylerinin İngiliz hukuk sistemi içerisinde daha kabul edilebilir bir alanda yer alması için düzenleme yapılmasını, kadın hakları konusunda bilgi ve anlayışın geliştirilmesini ve Evlilik Yasası'nda yapılacak değişikliklerle, medeni nikahın İslami nikah töreninden önce veya aynı anda yapılmasını sağlamayı, böylece İslami nikahı yasalar nezdinde Hristiyan ve Yahudi nikahı ile aynı çizgiye getirmeyi önermektedir.⁸²

Bağımsız İnceleme Raporu, AİHS m.9/2'de düzenlenen din, vicdan ve ibadet hürriyetinin meşru sınırlama sebebi olarak “başkalarının haklarının korunması”

işleme muhâlea adı verilir.” (bold vurgular kaynak ifadeye ait). Bkz.: Fahrettin Atar, “Muhâlea”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhalea> erişim: 02.10.2024.

⁷⁹ The Independent review into the application of sharia law in England and Wales (n 41) 16.

⁸⁰ Bağımsız Denetim için sunulan yazı kanıtta UK Parliament, ‘Written Evidence submitted by Muslim Women’s Network’ <<https://committees.parliament.uk/writtenevidence/74869/html/>> erişim:22.07.2024.

⁸¹ The Independent review into the application of sharia law in England and Wales (n 41) 23.

⁸² The Independent review into the application of sharia law in England and Wales (n 41) 17.

devreye girdiğinde, devletin bu konulara yalnızca yasal görevler yükleyerek ve uygulayarak yanıt verme değil, aynı zamanda bunu etkili bir şekilde gerçekleştirme yükümlülüğü olduğunu, başka bir deyişle, orantılı ve etkili bir yanıtın verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bağımsız Denetçi bu müdahaleyi gerçekleştirmek için bir dereceye kadar düzenleme yapılmasını önermektedir. Şeriat Konseylerinde gerçekleşen kötü uygulamalardan olumsuz etkilenen kişilerin adalete erişiminin pratik ve etkili bir şekilde sağlanmasını ve hak ihlallerine neden olmayacak uygulamaların etkili kılınmasını temin etmek de devletin görevidir. Kadınların ayrımcı uygulamalara maruz kalma riski olmadan dini boşanma talep etme hakkını korumak üzere tasarlanan bu yasal düzenleme önerilerine dair Şeriat konseyleriyle yapılan görüşmelerde hiçbirinin bir tür düzenlemeye karşı çıkmadığı ve bazılarının bunu olumlu karşıladığı da belirtilmiştir.⁸³

Şeriat Konseyi uygulamalarının insan hakları çerçevesinde değerlendirildiği bir başka rapor, Avrupa Konseyi Hukuk İşleri ve İnsan Hakları Komitesi tarafından hazırlanmıştır. Komite'nin 3 Ocak 2019 tarihli raporunda hem Şeriat Konseyi uygulamaları hem de Şeriat hukukunun AİHS ile bağdaşmadığı ifade edilmiştir. Raporda, Şeriat Konseylerinin miras ve boşanma konularında kadınlara karşı ayrımcılık uygulayan kararlar verdiğinden endişe edildiği vurgulanmıştır.⁸⁴ Raporu kabul etmek üzere toplanan Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, 22 Ocak 2019 tarihinde verdiği “Şeriat, Kahire Deklarasyonu ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (Sharia, The Cairo Declaration and European Convention on Human Rights)” başlıklı kararını kamuoyu ile paylaşmıştır. Kararda Parlamenterler Meclisi, Müslüman toplum üyelerinin Şeriat Konseylerine bazen gönüllü olarak, çoğu zaman da “ciddi ölçüde sosyal baskı altında (under considerable social pressure)” başvurduğunu; boşanma ve miras davalarında Şeriat Konseylerinin “kadınlara karşı açıkça ayrımcılık (clearly discriminate against women)” yapmasından endişe duyduğunu ifade etmektedir.⁸⁵ Avrupa Konseyi'ne üye tüm devletleri, dini ve kültürel uygulamalar veya gelenekler ne olursa olsun insan haklarını korumaya çağırın Meclis, Şeriat Konseylerinin, özellikle kadınlara karşı ayrımcılığın yasaklanmasıyla ilgili olarak, yasalar çerçevesinde faaliyet göstermesini ve tüm usuli haklara saygı göstermesini sağlamak üzere Birleşik Krallık'a tavsiyelerini iletmıştır:

⁸³ Bağımsız Denetçi Raporuna göre bu düzenleme üç şekilde gerçekleştirilebilir: “1. Şeriat konseylerini tek tip bir özetleme sistemini benimsemeye davet edebilir, teşvik edebilir ve hatta zorlayabilir. 2. Devlet, şeriat konseylerinin benimsemesi ve ardından kendi kendini düzenlemesi için bir düzenleme sistemi sağlayabilir. 3. Böyle bir sistemi dayatabilir ve OFSTED benzeri bir yaptırım kurumu sağlayabilir.” The Independent review into the application of sharia law in England and Wales (n 41) 19.

⁸⁴ Council of Europe Committee on Legal Affairs and Human Rights (n 47). Raporda Şeriat Konseylerine yönelik endişeli yaklaşımın bir benzeri, AİHM'in çok hukukluluk kavramına bakışında da görülmektedir. AİHM'ye göre çok hukukluluk AİHS ile bağdaşmaz. Bkz.: Refah Partisi v. Turkey, 41340/98, 41342/98, 41343/98, 41344/98, 13/02/2003, §§ 117-120.

⁸⁵ Council of Europe Committee on Legal Affairs and Human Rights (n 47) §8-9.

“Şeriat konseylerinin, özellikle kadınlara karşı ayrımcılığın yasaklanmasıyla ilgili olarak, yasalar çerçevesinde faaliyet göstermesini ve tüm usuli haklara saygı göstermesini sağlamak,

Evlilik Yasasını gözden geçirerek, Hristiyan ve Yahudi evlilikleri için halihazırda yasalarca öngörüldüğü üzere, Müslüman çiftlerin evliliklerini İslami törenlerinden önce veya aynı zamanda resmi olarak tescil ettirmelerini yasal bir gereklilik haline getirmek,

İslami evlilikler de dahil olmak üzere herhangi bir evliliği gerçekleştiren kişinin, dini nikahı kıymadan önce veya aynı zamanda evliliğin resmi olarak da tescil edilmesini sağlamasını zorunlu kılmak için uygun yaptırım tedbirlerini almak,

Müslüman kadınların adalete erişiminin önündeki engelleri kaldırmak ve savunmasız durumda olanlara koruma ve yardım sağlamaya yönelik tedbirleri artırmak,

Müslüman kadınlar arasında, özellikle evlilik, boşanma, çocukların velayeti ve miras konularında haklarının bilinmesini teşvik etmek için bilinçlendirme kampanyaları düzenlemek ve toplumsal cinsiyet eşitliğini ve kadınların güçlendirilmesini teşvik etmek için Müslüman topluluklar, kadın örgütleri ve diğer sivil toplum kuruluşlarıyla birlikte çalışmak

Şeriat konseylerinin «yargısal» uygulamaları ve bu konseylerin özellikle kadınlar tarafından ne ölçüde gönüllü olarak kullanıldığı konusunda daha fazla araştırma yapmak.”⁸⁶

SONUÇ

İlk Konseyin kurulduğu yıl olan 1982’den beri geçen yaklaşık 45 yıldır Şeriat Konseyleri, Birleşik Krallık hukuk sistemi içerisine dahil edilmeksizin varlığını sürdürmüştür. Yasal bir dayanağı bulunmayan Şeriat Konseyleri, Birleşik Krallık’ta bağlayıcı bir otorite olarak kabul edilmemesine rağmen Müslüman toplulukların kendi aralarında şeriat ilkelerine uygun olarak çözümlenmesini talep ettikleri uyumsuzluklarda alternatif uyumsuzluk merkezlerine benzer bir usulü takip etmektedir.

Çalışma kapsamında incelenen raporlarda da görüldüğü üzere, Şeriat Konseyleri Birleşik Krallık’taki Müslüman toplumun ihtiyaçlarından ortaya çıkmıştır. Birleşik Krallık şimdiye kadar Konseyleri yasaklama yoluna gitmemiştir. Bu bakımdan, en azından Şeriat Konseyleri özelinde, farklılıklara yönelik politika bakımından Birleşik Krallık’ın “farklılıkları ezme” ya da asimilasyon gibi bir politika gütmeyeceğini söylemek mümkündür. Çokkültürlülük hala en azından söylem düzeyinde, Birleşik Krallık’ın temel politikası gibi görünmektedir. Konuyla ilgili son tartışmada eski İç İşleri Bakanının çok kültürlülüğün başarısız olduğu yönündeki ifadelerinden

⁸⁶ Council of Europe Committee on Legal Affairs and Human Rights (n 47) §14.

sonra, Temmuz 2024'e kadar Birleşik Krallık Başbakanı olarak görev yapan Rishi Sunak, ülkenin "çok etnikli muhteşem bir demokrasi" olduğunu ifade ederek çok kültürlülük politikalarının altını tekrar çizmiştir.⁸⁷

Öte yandan Birleşik Krallık'taki uygulamayı, Şeriat hukuku ve Şeriat Konseyleri çerçevesinde, çok hukukluluk uygulaması olarak görmek de mümkün değildir. Çünkü yukarıda net bir biçimde ortaya konduğu üzere Şeriat Konseylerine yönelik herhangi bir hukuki tanıma sağlanmamıştır. Bunun yanında, çeşitli devlet yetkililerinin ifadelerinde görüldüğü üzere, "herkes için tek hukuk" anlayışından vazgeçmemek ve bir "paralel yargı sistemi" intibai uyandırmamak halen birincil derecede öneme sahip endişeler olarak göze çarpmaktadır. Gerek Bağımsız Denetçi raporunda, gerekse Avrupa Konseyi raporunda Şeriat Konseylerine yönelik düzenleme çağrısı olmasına rağmen Birleşik Krallık, bu düzenlemeyi, Şeriat Konseylerini sisteme dahil etmekten çekindiği için henüz getirmemiştir. Dolayısıyla Birleşik Krallık'ın Şeriat Konseylerine yönelik bugünkü bakışı gerek asimilasyondan gerekse tanımadan kaçınan, farklılıkları kendi halinde bırakarak görmezden gelen liberteryen politikalara yakın görünmektedir.

Şeriat Konseyleri ile ilgili insan hakları temelinde ortaya çıkan tartışma, çok kültürlülük-insan hakları, hatta daha geniş anlamda insan haklarında evrensellik-görecilik tartışmasına önemli bir örnek teşkil etmektedir. Birleşik Krallık'taki Müslüman topluluğun iç normları (şeriat) ile insan hakları (kadınlara yönelik ayrımcılık yasağı) bir gerilim halinde bulunmaktadır. Avrupa Konseyi raporunda da dikkat çekildiği üzere, boşanma ve miras gibi bazı somut alanlarda, konuya şeriat hukukunun bakış açısı ile AİHS'nin benimsemiş olduğu yaklaşım arasında önemli farklar olduğu yadsınamaz.

Her şeyden önce Şeriat Konseylerine gitmenin bir zorunluluk olmadığını, kadın ya da erkek isteyen herkesin doğrudan resmi mahkemelere başvurabileceği gerçeğini göz önünde bulundurmak gerekir. Bu Konseylere başvuranlar kendi toplulukları içindeki yerlerini kaybetmek, ayıplanmak, dışlanmak gibi sosyal yaptırımlardan kaçındıkları için bu mercilere başvurumaktadırlar. Bu bağlamda Şeriat Konseylerini eleştirenler, kadınların Şeriat Konseyine gitmeye korkutulabileceğini ve dini açıdan muhafazakar topluluklarda gönüllülüğün şüpheli olabileceğini ifade etmektedirler.⁸⁸

Öte yandan Birleşik Krallık'ta ayıplanmak, dışlanmak gibi sosyal yaptırımların ortaya çıktığı tek yer olarak Müslüman toplulukları göstermek doğru olmaz. Bu tür yaptırımlar sosyal grupların hepsinde vardır ve bu yaptırımlardan dolayı çeşitli sosyal kurumları illegal ilan etmek, devletin her türlü toplumsal gruplaşmaya müdahale edebilmesine imkan veren totaliter bir anlayışa zemin hazırlar. Rıza ve gö-

⁸⁷ Ben Quinn, 'Rishi, Sunak rejects Braverman claim multiculturalism has failed' (The Guardian, 28 September 2023) <<https://www.theguardian.com/politics/2023/sep/28/rishi-sunak-rejects-braverman-claim-multiculturalism-has-failed>> erişim:30.09.2024.

⁸⁸ Torrance (n 36) 3.

nüfuz kavramları, içerisinde büyük gölge alanları barındıran kavramlardır; fakat sosyal yaptırımlar ile gönüllülük ilkesinin tümüyle ortadan kaldırıldığı, örneğin cebir, şiddet, tehdit, şantaj gibi yollarla zorlama yöntemlerini birbirinden ayırmak gerekir. Böyle durumlarda devletin vatandaşını koruması gerektiğine şüphe yoktur. Bununla birlikte sırf toplumsal yaptırımlar var diye sosyal kurumları ortadan kaldırmaya çalışmak, değer dayatması anlamına gelecektir.

Müslüman topluluğun üyeleri toplumdaki yerini kaybetmeden, topluluk içinde kalmaya çalışarak, belli meselelerde çözüm aramaktadır. Örneğin, bir Müslüman kadın ayıplama ya da dışlanmaya maruz kalmadan ya da topluluk içinde yeniden evlenebilme ihtimalini riske atmadan, kendisine iyi davranmayan, uyuşmazlık içerisinde bulunduğu kocasından boşanmak istemektedir. Şeriat Konseyleri bu işlevi görmektedir. Şeriat Konseylerine başvuruların çoğunun kadınlar tarafından yapılması da bu toplumsal işleve işaret etmektedir. Şeriat Konseylerinin faaliyet gösterdiği topluluklar, salt medeni boşanmanın dinen bir sonuç doğurmadığı, dini açıdan evliliğin devam ettiği inancını taşımaktadır. Şeriat Konseylerine başvuran kadınlarla yapılan görüşmeler bu tespiti doğrulamaktadır.⁸⁹

Dolayısıyla Şeriat Konseyleri gibi toplumsal ihtiyaçlardan ortaya çıkmış ara kurumlar, toplumsal yaptırımlardan kaçınarak modern hayatın problemlerine çözüm bulma arayışının bir sonucudur. Bu tür ara kurumlar olmadığında, örneğin Müslüman kadınlar yalnızca resmi mahkemelerde boşandığında toplumları içindeki yeri terk etmeleri gerekecektir. Bu tür ara kurumları ortadan kaldırarak kişileri toplumdan ayırmanın yüküyle karşı karşıya bırakmak doğru olmayacaktır.

Sonuç olarak insan hakları ile çok kültürlülük ya da kültürel görecilik arasındaki tartışmada göreci bir tutumu benimsemek gerekir. Bazı toplumsal normlarla insan hakları normları ters düşebilir, olayları kavrayış açısından farklı tutumlar alabilir. Fakat bu, insan hakları normlarının mutlak doğru kabul edilerek jakoben bir tavırla bu topluluklara dayatılmasını gerektirmemektedir. Birleşik Krallık örneğinde görüldüğü üzere, Şeriat Konseyleri gibi ara kurumlar ilgili topluluklarda önemli işlevler görüyor olabilir. Dolayısıyla insan hakları perspektifinden yanlış görünen problemlerin çözümünü, gönüllülük ilkesi açıkça ve sert bir biçimde ihlal edilmediği müddetçe, ilgili toplumların doğal seyrine bırakmak gerekir.

⁸⁹ Islam Uddin, 'Sharia Councils in the UK: Reform and Regulation' in Samia Bano (ed), *The Sharia Inquiry, Religious Practice and Muslim Family Law in Britain* (Routledge Publishing 2023) 66 vd.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

Addison N, 'Foreword: Sharia Tribunals n Britain- Mediators or Arbitrators?' in Denis MacEoin and David G. Green (eds), *Sharia Law or 'One Law for All?* (CIVITAS 2009)

Aydın H, 'İngiltere'de İslami Yargı Kurumlarının Sınırları' (2003) 5 Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi

Appiah K A, *The Ethics of Identity* (Princeton University Press 2005)

Bell G F, 'Multiculturalism in Law is Legal Pluralism – Lessons form Indonesia, Singapore and Canada' (2006). Singapore Journal of Legal Studies

Cumper P, 'Multiculturalism, Human Rights and the Accommodation of Sharia Law' (2014) [14] Human Rights Law Review

Davies M, 'Legal Pluralism' in Peter Cane and Herbert M. Kritzer (eds.) *The Oxford Handbook of Empirical Legal Research* (Oxford University Press 2010)

Değirmencioğlu B, *Westphalian Modelden Bugüne Egemenliğin Dönüşümü Bağlamında Yeni Dünya Düzeninin İnşası* (Adalet Yayınları 2022)

DiSalvo D and Ceaser J W, 'Affirmative Action and Positive Discrimination' (2004) 25[1] *Tocqueville Review*

Douglas G, Norman Doe, Sophie Gilliat-Ray, Russell Sandberg and Asma Khan, *Social Cohesion and Civil Law: Marriage, Divorce and Religious Courts-Report of a Research Study funded by the AHRC* (Cardiff University 2011)

Ensaroğlu Y, 'Modernleşme Sürecinde Çokkültürlülük' içinde Helsinki Yurttaşlar Derneği (ed), *Modernleşme ve Çokkültürlülük* (İletişim Yayınları 2001)

Ernon A M, 'Conceiving Islamic Law in a Pluralist Society: History, Politicsand Multicultural Jurisprudence' (2006) Singapore Journal of Legal Studies

Fendoğlu H T, *Türk Anayasa Hukuku Tarihi* (Yetkin Yayınları 2021)

Güllüpinar F, 'Eşitsizlik ve Toplumsal Tabakalaşma Açısından Vatandaşlık Üzerine Sosyolojik Bir Analiz' (2012) 67[1] Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

Katıman E ve Arslan E, 'İnsan Hakları Hukukunda Hukuki Çoğulculuk' (2020) 5[1] Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Arş. Gör. Ceren Damar Şenel Armağanı Cilt II 1941

Kaya K, 'Bir Toplum Mühendisliği Aracı Olarak Hukuk' içinde: Ali Şafak Balı (ed), *Hukuk Politikası* (Astana Yayıncılık 2016)

- Kenanoğlu M M, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek* (3.Bs. Klasik Yayınları 2020)
- Kukathas C, 'Liberalism and Multiculturalism: The Politics of Indifference' (1998) 26[5] *Political Theory*
- Kundakçı F S, 'İnsan Hakları Kuramı: Çok-Kültürlülük Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme' (2009) 56 *Liberal Düşünce*
- Kymlicka W, 'Çok Kültürlülük: Başarı, Başarısızlık ve Gelecek' (çev. Fatih Öztürk) (2012) 70[2] *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*
- —, *Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi* (1998 [1995]) Ayrıntı Yayınları)
- MacEoin D and Green D G (eds), *Sharia Law or 'One Law for All?* (CIVITAS 2009)
- Neo J L, 'Legal Pluralism in Centralist Singapore' in Guillaume Tusseau (ed.), *Debating Legal Pluralism and Constitutionalism: New Trajectories for Legal Theory in the Global Age* (Springer Publishing 2020)
- Laçiner Ö, 'Çokkültürlülük' içinde Helsinki Yurttaşlar Derneği (ed), *Modernleşme ve Çokkültürlülük* (İletişim Yayınları 2001)
- Lukito R, *Legal Pluralism in Indonesia: Bridging the Unbidgeable* (Routledge Publishing 2013)
- Park J W, *The National Identity of a Diaspora: A Comparative Study of the Korean Identity in China, Japan and Uzbekistan* (Yayımlanmamış Doktora Tezi LSE 2005)
- Pekel A, *İnsan Haklarının Evrenselliğine Kültürel Görecilik İtirazı ve Tartışmayı Uzlaştırma Çabaları* (Adalet Yayınevi 2023)
- Salihpaşaoğlu Y, *Hukuka Giriş* (Adalet Yayınevi 2023)
- Saygılı A, 'Modern Devletin Çıplak Sureti' (2010) 59[1] *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*
- Shachar A, 'The Paradox of Multicultural Vulnerability: Individual Rights, Identity Groups and the State' in Christian Joppke and Steven Lukes (eds), *Multicultural Questions* (Oxford University Press 2004)
- Shorten A, *Çokkültürlülük: Günümüzde Çeşitliliğin Siyasi Teorisi* (Abdolvahit Gezer, Lejand Kitap Yayınları 2004)
- The Independent review into the application of sharia law in England and Wales, Presented to Parliament by the Secretary of State for the Home Department by Command of Her Majesty (Counter Extremism Unit 2018)
- Uddin I, 'Sharia Councils in the UK: Reform and Regulation' in Samia Bano (ed), *The Sharia Inquiry, Religious Practice and Muslim Family Law in Britain* (Routledge Publishing 2023)

Üye S, Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk (Turhan Kitabevi 2013)

Vartija D and Bermejo S M, 'Inequalities in Early Modern History (ca. 1500–1800)' in Jan Hansen, Jochen Hung, Jaroslav Ira, Judit Klement, Sylvain Lesage, Juan Luis Simal and Andrew Tompkins (eds) *European Experience* (OpenBook Publishers 2023)

Vurucu İ, 'Kimliksiz vatandaşlık mümkün mü?' (2020) 5 Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi

İnternet Kaynakları

Arbitration Act 1996, <<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/23/section/1>> erişim 04.07.2024.

Atar F, "Muhâlea", TDV İslâm Ansiklopedisi <<https://islamansiklopedisi.org.tr/muhalea>> erişim 02.10.2024.

Beavan E, 'Lord Chief Justice backs Dr Williams over sharia' 10 July 2008 <<https://www.churchtimes.co.uk/articles/2008/11-july/news/uk/lord-chief-justice-backs-dr-williams-over-sharia>> erişim:27.09.2024.

Bell D, 'In the name of law' (The Guardian, 14 June 2007) <<https://www.theguardian.com/world/2007/jun/14/religion.news>> erişim 09.07.2024.

Bowen J R, 'Private Arrangement: 'Recognizing Sharia' in England (2009) <https://web.archive.org/web/20090712043802/http://bostonreview.net/BR34.2/bowen.php>> erişim 09.07.2024.

Bowcott O, 'Law Society withdraws guidance on sharia wills' (The Guardian, 24 November 2014) <<https://www.theguardian.com/law/2014/nov/24/law-society-withdraws-guidance-sharia-wills>> erişim:22.07.2024.

Butt R, 'Archbishops backs sharia law for British Muslims', (The Guardian, 7 February 2008) <<https://www.theguardian.com/uk/2008/feb/07/religion.world>> erişim 19.07.2024.

Cameron D, 'PM's Speech at Munich Security Conference' 5 February 2011 <<https://www.gov.uk/government/speeches/pms-speech-at-munich-security-conference>> erişim 19.07.2024.

Corbin J, 'Are Sharia Councils failing vulnerable women?' (BBCNews 7 April 2013) <<https://www.bbc.com/news/uk-22044724>> erişim 09.07.2024.

Coste A A, "Muslim Arbitration Tribunal and Sharia Courts – Objectives and legal jurisdiction within England and Canada", Academia <https://www.academia.edu/17321834/Muslim_Arbitration_Tribunal_and_Sharia_Courts_Objectives_and_legal_jurisdiction_within_England_and_Canada> erişim 16.07.2024.

Council of Europe Committee on Legal Affairs and Human Rights [2019] ‘Compatibility of Sharia law with the European Convention on Human Rights: can States Parties to the Convention be signatories to the Cairo Declaration?’, Report, Doc.14787 <<https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=25246&lang=en>> erişim 21.07.2024.

Equality and Human Rights Commission, ‘David Cameron: extremism, individual rights and the rule of law in Britain’, 26 February 2008 <https://www.conservatives.com/News/Speeches/2008/02/David_Cameron_Extremism_individual_rights_and_the_rul> erişim 19.07.2024.

Eagan J L, ‘Multiculturalism’ *Encyclopedia Britannica* <<https://www.britannica.com/topic/multiculturalism>> erişim 23.08.2024.

Francouis M C, ‘Why banning Sharia courts would harm British Muslim women’ (The Telegraph 16 July 2014) <<https://www.telegraph.co.uk/women/womens-politics/10973009/Sharia-courts-ban-would-harm-British-Muslim-women.html>> erişim 09.07.2024.

Gardner C, ‘What’s legal about family arbitration?’ (The Guardian 23 February 2012) <<https://www.theguardian.com/law/2012/feb/23/is-family-arbitration-legal>> erişim 16.07.2024.

Grayling C, ‘Common Debates’ <[House of Commons Hansard Debates for 14 Jan 2016 \(pt 0002\)](https://www.parliament.uk/hansard-debates/14-Jan-2016-pt-0002) (parliament.uk)> erişim 16.07.2024.

Hirsh A, ‘Fears over non-Muslim’s use of Islamic law to resolve disputes’ (The Guardian, 14 March 2010) <[Fears over non-Muslim’s use of Islamic law to resolve disputes](https://www.theguardian.com/law/2010/mar/14/fears-over-non-muslims-use-of-islamic-law-to-resolve-disputes) | Law | The Guardian> erişim 20.07.2024.

Narain J, ‘Muslim mother who forced her school-age daughtersto marry their cousins is jailed for 3 years’ (Daily Mail, 22 May 2009) <[Muslim mother who forced her school-age daughters to marry their cousins is jailed for 3 years](https://www.dailymail.co.uk/news/1000000/Muslim-mother-who-forced-her-school-age-daughters-to-marry-their-cousins-is-jailed-for-3-years-1000000.html) | Daily Mail Online> erişim 17.07.2024.

National Secular Society, Written Evidence submitted by the National Secular Society 2 <<https://committees.parliament.uk/writtenevidence/69030/pdf/>> erişim:17.07.2024

Online Etymology Dictionary, ‘Council’ <<https://www.etymonline.com/search?q=council>> erişim 17.07.2024.

Quinn B, ‘Rishi, Sunak rejects Braverman claim multiculturalism has failed’ (The Guardian, 28 September 2023) <<https://www.theguardian.com/politics/2023/sep/28/rishi-sunak-rejects-braverman-claim-multiculturalism-has-failed>> erişim 30.09.2024.

Rudd A, ‘Written Statment’ <<https://hansard.parliament.uk/commons/2018-02-01/debates/54404d94-5847-4f74-877e-e3eeaf5bd091/WrittenStatements>> erişim 16.07.2024.

Torrance D, 'Sharia Law Courts in the UK', House of Commons Library, 1 May 2019 <www.parliament.uk/commons-library> erişim 16.07.2024.

Talwar D, 'Growing use of Sharia by UK Muslims' (BBC, 16 January 2012) <<https://www.bbc.com/news/uk-16522447>> erişim:21.07.2024.

Swaine J, 'Sharia law should be introduced into legal system, says leading barrister' (Telegraph, 26 November 2008) <<https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/law-and-order/3523672/Sharia-law-should-be-introduced-into-legal-system-says-leading-barrister.html>> erişim 17.07.2024.

Refah Partisi v. Turkey, 41340/98, 41342/98, 41343/98, 41344/98, 13/02/2003 <<https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-60936>> erişim 22.07.1991.

Sharia Council <<https://www.shariahouncil.org/frequently-asked-questions/>> erişim 26.09.2024.

Sharia Courts interfered to protect domestic abusers, MPs told (Independent 31 October 2016) <<https://www.independent.co.uk/news/sharia-courts-interfered-to-protect-domestic-abusers-mps-told-a7388886.html>> erişim 09.07.2024

'Sharia Law Review to focus on fairness to UK women- Theresa May' (BBC, 26 May 2016) <<https://www.bbc.com/news/uk-36388560>> erişim 21.07.2024.

TDK, 'Konsey' <<https://sozluk.gov.tr/>> erişim 17.07.2024.

Talip T, 'Şeriat', TDV İslam Ansiklopedisi <<https://islamansiklopedisi.org.tr/seriat#1>> erişim 08.07.2024.

UK Parliament, 'Written Evidence submitted by Muslim Women's Network' <<https://committees.parliament.uk/writtenevidence/74869/html/>> erişim 22.07.2024.

